

A SZÜKSÉGLETI STRUKTÚRA SZEREPE A SZEMÉLYISÉG
FORMÁLÁSÁBAN

Bölcsészdoktori értekezés

írta

Bárány László

SZEGED

1975

AZ ELIDEGENEDÉS ELMÉLETE ÉS A SZÜKSÉGLETEK FILOZÓFIAI KÉRDÉSEI

Korunk embere formálódásának társadalmi-kultúrális feltételeiről beszélve, csaknem mindig szemben találjuk magunkat az elidegenedés jelenségeinek filozófiai-szociológiai problematikájával. Bőséges, a művészetek és a szociológia által is egyre teljesebben feltárt tapasztalati anyag áll rendelkezésünkre e jelenségcsoport megismeréséhez. Az elméleti elemzésben azonban több tekintetben (mindenekelőtt az elidegenedés forrásának döntő kérdésében) nem szolgál egyértelmű szempontokkal a szakirodalom.

Az elidegenedés értelmezésében tapasztalható sokféleséget kissé sarkítottan, de találóan jellemzi Az én a társadalomban c. könyvében I. Sz. Kon: "Ezzel a terminussal azonban kiki azt jelöli, amit akar: az egyik az ember eltávolodását a természettől, a másik a kapitalizmus előtti munkaerkölcs elvesztését, a harmadik az egyén elidegenülését saját alkotó lehetőségeitől, a negyedik azt, hogy a munkás nem ellenőrzi a termelési folyamatot, az ötödik az egyén társadalmi vagy politikai tehetetlenségét stb. Minél szenvedélyesebbek ezek a vélemények, annál kevésbé világos, hogy tulajdonképpen miről is van szó: ki és mitől idegenedik el, mi váltja fel az 'elidegenült' állapotot, hogyan nyilvánul meg az elidegenedés folyamata és ki a mozgatója?" (1)

Ez az értelmezésbeni bizonytalanság elsősorban azért meglepő, mert az elidegenedés fogalma - bár divatossá csak a huszadik században vált, egzisztencialista interpretáció-

jának elterjedésével - nem újkeletű a filozófiában. A felvilágosodás és a klasszikus német filozófia műveiben megfogalmazott töredékes előzmények után Hegel rendszerének (A szellem fenomenológiájában) egyik struktív tényezőjévé vált. A hegeli kidolgozásból Feuerbach és Marx is sok ösztönzést merített.

Még Hegel előtt az elidegenedés leglényegibb összefüggésére kérdezett rá Schiller, a klasszika jegyében, esztétikai nevelési koncepciójának kidolgozásakor. Ennek fölismerése, munkánk tulajdonképpeni végső célzata szempontjából, különösen fontos.

A Levelek az ember esztétikai neveléséről - ha költői ihletésű fogalmazásban is, és anélkül, hogy az elidegenedés kifejezést használná - szinte definíció-értékű leírást ad az elidegenedés magvát alkotó lényegi ellentmondásról. Ugyanabban az ellentmondásban - az emberi nem és egyedei fejlődésében megmutatkozó disszinkronitásban, az egyénnek a fejlődés vívmányaiból való relative egyre kisebb arányú részesedésében - ragadja meg az elidegenedés lényegét nem egy huszadik századi gondolkodó is.

"Nem ismerem félre azokat az előnyöket - írja Schiller -, amelyek a jelen nemzedéket, egységben és az értelem mérlegén tekintve, ne helyezné a hajdankor legjobb nemzedéke fölé; de zárt sorokban kell küzdenie a versenyt, s az egésznek az egésszel kell mérkőznie. Melyik újabbkori egyes ember tudna mint férfi férfi ellen vetélkedni az egyes athénival az emberség jutalomdíjáért?

Vajon honnan van az egyénnek e hátrányos viszonya a

nem minden előnye mellett? Miért minősülhet az egyes görög ember kora képviselőjének, s miért nem merheti ezt az újabb-kori egyes ember?" (2)

A kérdésre választ is ad Schiller, a kor színvonalán állót, amelyet a klasszika illúziói színeznék. De ezt most ne elemessük; maradjunk a kérdésföltevés mellett, mert csak az teljes értékű. A válasz - s ez egyaránt vonatkozik Schillerre és Hegelre - nem lehet történetileg továbbmutató, az idealista kiindulás miatt. Schiller is, Hegel is az egész elidegenedést pusztán a szellemi szféra benső ügyének tekinti. A lényeges különbség kettejük felfogása között az, hogy míg Schillert az elidegenedés leküzdésének lehetősége (az eredeti nem elidegenedett állapot viSSzaállítása) foglalkoztatja, Hegelnél koncepcionálisan megrögződik az elidegenedés, mint világtörténeti fátum. (3)

A marx-i filozófiai forradalom az elidegenedés értelmezésében is gyökeres változást hozott. Mindenekelőtt azzal, hogy Marx szemléletében nem úgy jelent meg a nem-elidegenedettség, a "társadalmi állapot", mint egy eredetileg adott, ám később elveszített eszményi világ. Hanem: mint a történelmi fejlődés vívmánya, az elidegenedésen túlra mutató perspektívája. (4) E fordulat dokumentuma a Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, az elidegenedés marxista kutatásának alapvető forrása, amelyre a "filozófiai antropológia" szívesen hivatkozik. A következő oldalakon vázlatosan áttekintjük e műnek az elidegenedés mibenlétére vonatkozó utalásait.

Az antropológiának, mint a személyiség fejlődéséről szóló filozófiai tanításnak központi fogalma a "nem-beli lé-

nyeg". Minthogy az ember igazi nembeli, emberre tévő tevékenysége: környezetátalakító munkája, "az a természet, amely - ha elidegenült alakban is - az ipar által létrejön, az igazi antropológiai természet." (5) A tudatos munkavégzés sajátosságai messzemenő kihatással vannak a nembeli lényeg többi összetevőjének, a szabadságnak, társadalmiságnak, univerzalizálásnak érvényesülésére.

A munkának, mint nembeli tevékenységnek kereső munkává alakulása nyomán "a munkás számára egyéni existenciájának fenntartása tevékenysége céljaként jelenik meg és valódi tevése az ő számára csak eszköznek számít (...) csak azért működött életét / Leben / , hogy létfenntartási eszközét / Lebensmitt / megkeresse." (6)

A munkafolyamat eme elidegenedése (a munka termékének vele párhuzamos elidegenedésén át) végző fokon elvezet a nembeli lényeg elidegenedéséig. "Azáltal, hogy az elidegenült munka az embertől 1. elidegeníti a természetet, 2. önmagát, saját tevékeny funkcióját, élettevékenységét, azáltal elidegeníti az embertől a nemet; a nembeli életet számára az egyéni élet eszközévé teszi." (7)

A nem közös sorsa, a történelem - és az egyének szándékai közötti szakadás az elidegenedés egy döntő aspektusát mutatja, a célkitűzéssel kapcsolatban. Ahogy Lukács József megfogalmazza: "az emberek maguk csinálják történelmüket... noha az emberiség 'előtörténete' során az elidegenedés körülményei között... tevékenységük társadalmilag szükségképpen más eredményekhez vezet, mint amit célként eleve maguk elő tűztek, s ami viszont megvalósul, azt célként senki sem

tételezte." (8)

Célételezés és megvalósulás ellentétéből fakad az, hogy az "emberek egymásra-hatásából" "keletkezett társadalmi intézmények "eddig teljesen idegen hatalmakként félelmet ébresztettek bennük és uralkodtak rajtuk." (9) Vagyis: "a társadalmi intézmények, viszonyok és normák önállósulnak, az egyén pedig ezek tárgyaként jelenik meg" - írja I. Sz. Kon. (10) Az ember tevékenysége eredményének külsővé-idegenné válása, tárgyasulása után - objektummá válik maga a tevékenység szubjektuma is... A űdölgeknek a vonatkozása" lesz. (11)

A Gazdasági-filozófiai kéziratok egyik legújabb elemzésének szerzője, Ágh Attila úgy látja, hogy Marx kommunizmus-elméletével az elidegenedés leküzdésének "leglényegeként egyén és nem elidegenedésének feloldását mondja ki." Ez, egyén és nem elidegenedése, az alapvető ellentmondás, amelynek csak megnyilvánulásiformái az egzisztencia és lényeg, a tárgyasulás és önigazolás, a szabadság és szükség-szerűség ellentétei - vagyis az elidegenedés teljes rendszere - fejti ki A materialista történetfelfogás születése c. könyvében Ágh Attila. (12)

Ezzel az állásponttal egybeesik Zoltai Péter megfogalmazása: "századunkban nincs és nem is lehet igazán hiteles, nagy és hatékony művészet, amely szemet hűnyhatna az egyéniség és az emberi nem fejlődésében újra termelődő meghasonulás, az elidegenedés életténye előtt." (Kiemelés tőlem, B. L.) (13) Figyelmet érdemel ebben az idézetben az "újratermelődő" kifejezés. Arra a lényeges mozzanatra utal,

hogy fenntartó mechanizmusai folytonos hatásának eredménye az elidegenedés, és nem pusztán egykori ellentéte megszűnése után visszamaradt hiányállapot.

A "meghasonulásnál" konkrétabbat mond Schiller formulája ("az egyénnek e hátrányos viszonya a nem minden előnye mellett"), amelyet az emlékezetünkbe idéznek Ágh Attila, Zoltai Dénes szavai. Schiller alapgondolatát a korszerű megfogalmazások fényében is időtállóknak nevezhetjük, s úgy tudatosíthatjuk magunkban, mint az elidegenedés modern problémáinak korai lecsapódását a filozófiai gondolkodásban.

Amikor Schiller "a nem minden előnyét" elismeri, valószínűleg arról vall, hogy látja a haladás tényét. Az ember nem abszolút értékében lett szegényebb a világtörténelem során, hanem relatív értékében. A nem egésze (mostmár Marx terminológiáját használva) összességében egyre többet birtokol a nembeli lényegi erőkből, ám az egyes ember egyre kevésbé tud lépést tartani a nemnek ezzel a hódításával; kisebb arányban részesedik a nembeli gazdagságból, lényegből, mint a nem. "Nálunk is a nem képe megnagyítva szétoszlik az egyedek között - de töredékekben (...) úgyhogy egyedről egyedre kell kérdezősködni, hogy összeszedjük a nem egészét" - írta Schiller. (14)

Az egyénnek ezt a részlegességét, partikularitását kívánja meghaladni Marx, kommunizmus-elmélete segítségével: a kommunizmus "világtörténelmi, empirikusan egyetemes egyéneket állít a helyi jellegű egyének helyébe. Enélkül 1. a kommunizmus csak mint helyi jelenség léteznék". (15) Ezért

írhatta Ágh Attila: a "marxi kommunizmus-elmélet alapja tehát, hogy minden ember nembeli lényként igazolódik benne". (16)

E gondolatot a marxista irodalomban koncepciója alapjává tette J. Davidov (Munka és szabadság c. könyvében). Ilyen alapból indult ki egy marxista értékelmélethez fűlvá-solt hipotéziseiben Heller Ágnes: "Mi a 'gazdagság'? A nembeli lényegi erők sokoldalú kibontakozása. (...) a legfőbb érték, hogy a nembeli gazdagság az individuumok számára elsajátíthatóvá válik." (17)

Ez utóbbi elsajátíthatóságnak nézetét nem osztják egyöntetűen a filozófusok. Adorno szerint például "az általános és különös közötti antinómia megszüntetésének eszméje csupán ideológia." (18) Hozzá kell ehhez tennünk, hogy Adorno azok közé tartozik, akik az ideológia kifejezést hamis tudat jelentéssel használják. A. Schaff az egyetemes ember gondolatát Marxnál az ifjú képzelet jellegzetes túlzásának minősítette a Marxizmus és egyénben. (19)

Tordai Zádor így ír a Gazdasági-filozófiai kéziratokról (Az elidegenedés mítosza és valósága c. könyvében): "Az elidegenedés elmélet, hogy úgy mondjam, még jobbra a levegőben lóg, vagyis megközelítése nagymértékben fogalmi kiindulású és tárgyalása részben spekulatív. Az ebből fakadó korlátok részben az egyetemes lényvé váló egyén vitatható elméletében öltenek testet." (20)

Hogy jellemző lesz-e egykor az egyéni és a nembeli tudat egybeesése, azt alighanem csak a társadalmi fejlődés fogja eldörteni. (Mindenesetre reálisabb nagybani közlekedéseket, lényegi pontokon való találkozásaikat feltételezni,

mintsem teljes egybeesésüket.) Számunkra nem is ez kell, hogy a döntő probléma legyen. Az igazi kérdés ez: mivel tudjuk már a mában közelíteni az egyéni tudatot a nembelihez, visszaszorítva ezzel is az elidegenedés tendenciáit!

Az elidegenedés felszámolásának történelmi feladata szempontjából szükséges, hogy tüzetesebben szemügyre vegyünk eredetének kérdéseit. Az eddigiekben, Marx tételeit követve, megállapíthattuk, hogy a munkavégzés elidegenedése gyűrűzteti tovább elidegenítő hatását a társadalom életében. Kérdés a továbbiakban, hogy a munkafolyamatnak közelebbről mely sajátosságaiból adódik elidegenedése - hiszen ez maga is sok összetevőjű, komplex történelmi képződmény, amelynek a gazdasági-társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban más-más oldalai kerülnek előtérbe.

Adam Schaff a munka kényszeres jellegében látja az elidegenítő tényezőt: "A munkafolyamat elidegenülése abból ered, hogy a munkás ezt a folyamatot kényszernek érzi, számára az nem munkaszükségletének kielégítése, hanem eszköz más szükségletek kielégítésére." (21)

Ezzel szemben többek közt Márkus György utal arra, hogy a munkának ontológiai lényegéhez tartozik a közvetettség: "A munka mindenekelőtt olyan tevékenység, amely nem közvetlenül, hanem csak közvetítéseken keresztül irányul a szükségletek kielégítésére." (21) Ez a közvetettség tehát nem csupán az elidegenedett munkának, hanem a munkának vonása, éppen ezért nem tehetjük felelőssé a közvetett jelleget az elidegenedésért. Onmagában még nem okozza azt, hogy (Marx szavaival) a "munkának (...) a megvalósulása (...) a

munkás megvalótlanulása". (23)

A munkatevékenység elidegenedése további részkérdéseinek vizsgálatakor a szakirodalomban igen sok üresjáratot tapasztalhatunk. Ennek oka alighanem abban rejlik, hogy a gazdasági-történeti meghatározóknak a szerzők nem szentelnek kellő figyelmet.

Gyakran visszatérő az az ahistorikus megközelítésmód, amelynek jegyében közvetlenül a kapitalizmusban megvalósuló elidegenedésre térnek rá, anélkül, hogy bármiféle kipillantást engednének a történeti előzményekre. Pedig a dialektikus és történelmi materializmus közsismert követelményétől idegen eljárás a társadalmi jelenségeket kialakulásuktól elszakítva vizsgálni.

Lássunk egy-két példát a történetietlen megközelítésre.

L. N. Szolovics A szép kategóriája és a társadalmi eszmény c. könyvében mintegy definícióját adja az elidegenedésnek: "Az elidegenedés az a paradox helyzet, amikor az emberi tevékenység folyamata és eredményei (az árak, a pénz, az állam hivatali apparátusa, az emberi tudatformák és képességek) az emberrel ellenségesen szembenálló, lényegét megnyomorító erővé válnak. Különösen élessé válik 'a munka önidegenítése', amely a kapitalista viszonyok bázisán jön létre." (Kiemelés tőlem, B. L.) (24)

T. M. Jaroszewski Személyiség és közösség (A személyiség kérdései a mai filozófiai antropológiában) c. művéből való egy másik jellegzetes idézet: "Az emberi munka idegenmó-külsővé válása, az emberi munka termékeinek uralma az ember fölött, a tőkés társadalom lényegbeli ismertetőjegyévé

válík; az ember saját társadalmi alkotásainak rabszolgája lesz." (25)

Cornu Marx és Engels 1844-1845 c. könyvében a magántulajdont jelöli meg, mint az elidegenedés forrását és alapját.

Sztolovics idézett soraiban expressis verbis, genetikusan is a kapitalizmushoz köti az elidegenedés alapvető formáját. Jaroszewski a genesis kérdését nem érinti (ennyiben a tőle vett példa még jellegzetesebb); egyszerűen figyelmen kívül hagy minden prekapitalista vonatkozást.

Az elmélet a továbbiakban sok tekintetben foglya marad az ahistorikus eredeztetésnek. Minthogy hajlamos az elidegenedést kizárólag legkifejlettebb formájával, a tőkés kizsákmányolás viszonyai között újratermelődő elidegenítéssel azonosítani, sok szerző szemében nyilvánvalónak tűnik a vulgáris következtetés: az elidegenedés kiváltó oka a (tőkés) magántulajdon. Mivel - kétségek nélkül - a fejlett tőkés országokban a legátfogóbb, legelmélyültebb és leginkább dehumanizáló az elidegenedés rendszere.

E feltételezésből azonban igen jelentékeny ellentmondások adódnak. Ezek megvilágítására jó lehetőséget teremt, ha végigkövetjük, hogyan interpretálja Ágh Attila Marxnak az elidegenedés létrejöttét érintő gondolatait (a Gazdasági-filozófiai kéziratokból).

"És ez az alapvető viszony, mint az elidegenedés forrása nem más, mint ami levezetendő volt - a magántulajdon." (26) - írja e problémakör tárgyalásának elején Ágh Attila. Még ugyanazon az oldalon idézi és kommentálja a Kéziratok ezzel

némiképp ellentétes gondolatát: " 'A magántulajdon tehát elemzés révén a külsővé-idegenné vált munka, azaz a külsővé-ide enné vált ember fogalmából adódik.' (GFK 53). Marx feladata 'befejeződött', a magántulajdon evidenciáját feloldotta, a magántulajdont levezette és fogalmilag megragadta." (27)

A probléma teljes ellentmondásosságában akkor jelenik meg, amikor Ágh Marx Proudhon-kritikáját ismerteti: "Marx számára ebben a kritikában kiemelkedő jelentőségű, hogy a magántulajdon levezetett és másodlagos fogalom (kiemelés tőlem, B. L.), amely magyarázatát találja meg az elidegenedett munkában, azaz az elemzés belőle indul ki, s a gondolati konkrétum, mint rendszer rekonstrukciója után maga is lehet magyarázó elv, de végső alapja mégis az elidegenedett munka marad: 'A külsővé-idegenné vált munka fogalmát a nemzetgazdaságból persze a magántulajdon mozgásának eredményeként nyertük. De e fogalom elemzésénél megmutatkozik, hogy ha a magántulajdon a külsővé-idegenné vált munka alapjaként, okaként jelenik is meg, mégis éppenséggel annak következménye... Később ez a viszony átcsap kölcsönhatásba.' (GFK 53)" (28)

(Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a "később" kifejezésből, amelyet itt Marx használ, messzemenő elméleti tanulságok következnek. Mindenekelőtt az, hogy - mint erre egy helyütt Lukács György is figyelmeztet Az esztétikum sajátosságában - meg kell egymástól különböztetnünk az ember mai antropológiai képét - s ennek, mint egy rendszernek, szerveződési időszakát, vagyis előtörténetét. A két szisztémának, a szinkronnak és a diakronnak, távolról sem törvényszerű, hogy benső logikája tökéletesen egybeessen. Tehát abból, hogy a

tőkés társadalom elidegenedésének legfőbb, leghatékonyabb fenntartója a magántulajdon, nem következik, hogy egyúttal "primum movens"-e is lenne. Csupán - konzerválója. A diakon szisztéma külön elemzéséről súlyos elméleti hiba lemondani!)

Visszatérve a fenti idézethez: Marx tehát azt írta a magántulajdonról, hogy ha az elidegenedett munka alapjaként jelenik is meg, mégis éppenséggel következménye.

Ennek nyomán, néhány oldallal ennek idézése után, Ágh, a marxi fogalmazást is csaknem megtartva, ugyanezt az összefüggést átviszi a munkamegosztásra (bizonyára arra gondolván, hogy a magántulajdonnal valami teljesen egyenértékűt helyettesít be a formulába): "A munka megosztása az elidegenedés egyik alapvető formájaként jelenik meg - bár szerintünk szó sincs arról, hogy az elidegenedett munka alapja és oka lenne -, amely következménye az elidegenedett munkának, s kialakulva kölcsönhatásba lép vele." (29)

Magántulajdon és munkamegosztás fogalmi azonosítását (aminek alapján kölcsönösen behelyettesíthetőnek véli a kettőt) meg is találni Ágh szövegében. "Az elidegenedésnek - írja - a munkamegosztás felőli megközelítése alapjaiban való tárgyalását jelenti, hiszen Marx számára - a Német ideológia szellemében, bár itt még egyértelműen nem fogalmazza meg - munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések) így a munkamegosztás az elidegenedés közvetlen következménye, lényegi kifejeződése." (30)

Marx a magántulajdont az elidegenedés következményeként írta le. Ágh a magántulajdonnal azonosította a

munkamegosztást - és ezen az alapon szintén az elidegenedés következményének minősítette - tagadva, hogy oka lenne.

Nézzük hát meg, indokolt-e, elfogadható-e magántulajdon és munkamegosztás feltétlen azonosítása ághnál. Igaz ugyan, hogy magántulajdon nincs munkamegosztás nélkül. Rnyyiben azonosíthatók. De munkamegosztás sincs magántulajdon nélkül? Természetesen van - a szocialista országok társadalma a bizonyság rá. Talán már ezen az alapon is elvethetnénk a két fogalom azonosítását. De az eddigiek még nem zárnák ki annak lehetőségét, hogy egy eredetileg egységes szubsztancia történelmi útjának kettéválásáról legyen szó, a szocialista forradalommal kezdődően.

A genetikus történelmi szempont bekapcsolása tehát elkerülhetetlenül szükséges ahhoz, hogy az elidegenedés - valamint a magántulajdon és a munkamegosztás egymáshoz való viszonyát meg tudjuk ragadni.

Az angol marxista őstörténész, V. Gordon Childe Az európai társadalom őstörténete c. könyvének A keleti városforradalomról szóló fejezetében mintha csak egyenesen az őkeleti társadalmak politikai intézményeinek elidegenedését akarta volna leírni: "Az osztályokra tagolódás ideológiai követelményei nem kisebb jelentőségűek annak gazdasági megalapozásánál. Az osztályokra még nem tagolódott egyszerű társadalmakban a szokásjog irányította a gyakorlati életet. (...)

Mindezt megváltoztatta a városforradalom. A nem tudatosan kialakult szokásjog helyébe a társadalom fölött és rajta kívül álló istenek által vagy azok nevében előírt törvények és szabályok léptek. Magyarázatuk az isten-királyra

ruházott jog volt. (...) A tömegek a jövőről való gondoskodás, a tervezés jogát és kötelességét istenségeknek, illetve az istenségeket szolgáló személyeknek engedték át, és megszabadulván a döntés kellemetlenségeitől, belenyugodtak a felelősséggel nem járó engedelmességbe. Kétségtelen, hogy az új irányítók bölcsebben, tehát sikerebben tudtak tervezni, mint a falu öregeinek tanácsa vagy egy nemzetség-főnök." (31) Jól kitűnik e részletből az elidegenedés ellentmondásos kifejlődése. A történelem szubjektumától sorsának irányítása tőle idegen hatalmak kezébe megy át; s ezen a folyamaton át mégis biztosan érvényesül a haladás az "előtörténet" folyamán.

További frappáns, ám az eddigiek után inkább csak történelmi szempontból izgalmas részleteket lehetne idézni, amelyek a "technikai és tudományos fejlődésbeli osztálytagozódásnak" (32) (vagyis eredendően a munkamegosztásnak) - s erre épülve a nem és az egyén fejlődésében bekövetkező meghasonulásnak (vagyis az elidegenedésnek) együttes előfordulását igazolja az ókeleti társadalmakban.

Ami miatt ez különös figyelmet érdemel, az a következőkből világlik ki. Nem véletlenül választottunk példát az ókeleti társadalmak fejlődéséből. Az ókeleti társadalmak (mint gazdasági-társadalmi formáció: az ázsiai termelési mód) ugyanis az alapvető termelőeszköz, a föld köztulajdonára épültek, a tömegek kiszákmányolása egy hivatalnok-rétegnek az adójövedelmekből való részesedésén át valósult meg bennük. Az emberi-közösségi kapcsolatokat nem a magántulajdon viszonya határozta meg társadalmi szinten - mégis

bekövetkezett a társadalmi viszonyok és intézmények elidegenedése. (A despotikus állam azóta is az elidegenedett politikai intézmények legjellemzőbb példájának számít.) A termelőeszközök magántulajdona az un. antik rabszolgotartásnak, a következő, fejlettebb gazdasági-társadalmi formációnak kialakulási folyamatában jött létre. A tárával kapcsolatos kutatásokban több helyütt utalás történik arra, hogy az ázsiai termelési módnak, mint a rabszolgotartó társadalom önálló, az antik változattól minőségileg eltérő típusának sajátosságaira Marx is fölfigyelt. A tőkés termelés előtti tulajdonformákban így ír az ázsiai típusú termelésről: "a tulajdon csak mint a föld közösségi tulajdona van meg" benne. (33) Arra azonban Marxnak már nem volt ideje, hogy részletesen kidolgozza az ázsiai termelési mód elméletét, s ennek alapján módosítsa az öt alapvető gazdasági-társadalmi formációra építő korábbi tanítását. (E munkát elsőik között végezte el Tőkei Ferenc, Az ázsiai termelési mód kérdéseinek c. könyvében.)

Az eddigiek után bizonyára jogos, ha az elidegenedést genetikusán a társadalmi munkamegosztáshoz kötjük. Ebben látja az elidegenedés okát Márkus György is, s lényegében hasonló szellemű F. Botigelli nézete, amely szerint az árútermelés, az árúcsere az alap. (34) Az a felfogás, amely a magántulajdonban (vagy egyenesen a tőkés magántulajdonban) jelöli meg az elidegenedés forrását, nem állja ki a történeti elemzés próbáját. Lukács György pontosan fogalmazott e kérdést érintve Az esztétikum sajátosságában: "az a konkrét elidegenedés, amelyet az osztálytársadalmak és főként a ka-

pitalizmus konkrét munkamegosztása előidézett - zavarja meg olykor, sőt teszi tönkre az egyén számára a nem életét." (Kiemelések tőlem, B. L.) (35)

Az elidegenedés forrásának kérdésében elfoglalt álláspontunkból döntő fontosságú konklúziók adódnak.

Ha ugyanis elfogadjuk azt a nézetet, hogy az elidegenedés a (tőkés) magántulajdonból fakad - az a következőket implicálja: a tőkés magántulajdon megszüntetésével egycsapásra felszámolódott az elidegenedés lehetősége. Vagyis: nem kell fáradoznunk a megszüntetésén.

Ha viszont a munkamegosztás volt a forrása, akkor nem vettük egyszer s mindenkorra elejét újratermelődésének - csak legerőteljesebb bázisától fosztottuk meg.

A magántulajdon felszámolása szükséges, de nem elégséges feltétele az elidegenedés visszaszorításának!

Amikor tehát a forrás kérdésében állást foglal az ember, az előtt a válaszút előtt áll, amelyet a jelenkori művészet alapvető dilemmájaként ír le Elidegenedés és művészet c. tanulmányában Zoltai Dénes: "vagy leteszi a fegyvert a modern elidegenedés előtt, vagy felveszi a harcot ellene." (36) S egyet kell érteni Zoltai Dénessel abban, hogy "a szocialista humanizmus válasza, ahogyan azt Semprun vagy Nono megfogalmazta, a legnagyobb eltökéltséggel a küzdelem programját szegezi szembe a kapituláció valamennyi - direkt és indirekt - formájával. Mögötte áll 'az ellentét megsemmisítésére' irányuló cselekvés', a manipulált alternatívákat elutasító forradalmi praxis. Ez nem az elidegenedés élettényének szemérmes elhallgatását jelenti; ép-

pen ellenkezőleg." (37)

Az elidegenedés eredetének vizsgálata ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy a szocialista forradalom után sem hagyatkozhatunk valamiféle, a magántulajdon felszámolásából fakadó spontán automatizmusnak az elidegenedést megszüntető jótékony hatására. A nembeli lényeg, a valóságos nembeli gazdagság "visszavétele" tudatos, tervszerű, folyamatos tevékenységet igényel.

Hogy korunkban konkrétan mely területekről, milyen megnyilvánulásokkal fenyegetnek az elidegenedés tendenciái, annak fölismeréséhez sok segítséget adnak legteljesebb kifejtésének dokumentumai. Az imperializmus, közelmúltjában a fasizmussal, s fejlődésének mai szakaszában az un. "fogyasztói társadalommal" - tárja elénk az elidegenedés rendszerének teljes kibontakozását. "Az elidegenedés problematikájánál maradva - írja Zoltai Dénes -: szélsőséges formái csak az imperialista-monopolista korszakban kerekedtek felül az emberi viszonylatokon, váltak az élet minden területén uralkodó irányzattá. A kórképet persze már a XIX. századi művészet elénk tárta, s e kórkép az izolációtól az eltömegesedésig, az elmagányosodástól a szellemi-érzelmi elszegényesedésig terjedt. Am az elidegenedés lényegét korábban még nem ködösítette el a késő-polgári korszakra jellemző manipulált ideologikus mechanizmus." (38)

A Zoltai Dénes által említett kórképet a jelenkorra vonatkozóan a szociológiai irodalomban immár klasszikussá vált mű, A magányos tömeg szerzője, David Riesman vázolta föl először egy nagyszabású összegezésben. A negyvenes-öt-

venes években egyébként szinte mozgalommá szélesedett az Egyesült Államokban a szociológiai kutatás, amely közvetlen előzményeként az első frankfurti iskola kritikai elméletének inspirációját követve, polgári volta ellenére is elfogulatlan bíráló szenvedéllyel látott hozzá a jelenkori (amerikai) társadalom újszerű fejlődési tendenciáinak feltárásához. Az empirikus szociológia és a teoretikus társadalomszemlélet csak részlegesen sikeres összekapcsolási kísérletéből egy leginkább publicisztikainak nevezhető kifejtési mód állt elő az amerikai szociológusok munkáiban. E rendszerezésre kevésbé hajló, fenomenológikus leírási módszer nem tette lehetővé, hogy egységes irányzatban, elméletben integrálódjanak Riesman, C. White Mills, Vance Packard, vagy a korábbiak közül Thorsten Webber eredményei. Abban viszont egyöntetű csoportjuk, hogy - mint Heller Ágnes A morál szociológiája vagy a szociológia morálja c. könyvében megállapítja - nincs egyetlen olyan számottevő szociológus közöttük, aki vállalná a jelenkori tőkés társadalom apológiáját. Ellenérzésüknek, elutasító ítéletüknek az elidegenedés, a manipuláció alattomosan dehumanizáló rendszerének általánossá válása az oka, az a társadalmi értékrend, amelyben mindent maga mögé utasít az anyagi javak birtoklása illetve fogyasztása.

Az olyan társadalom, amelyben a szellemi kultúra rovására egyeduralkodóvá válik az anyagi civilizáció, logikus végkifejlete az árútermelés talaján kialakult árfetisizmusnak - amely mint az elidegenedett munka közvetlen következménye gyakran említődik már a Gazdasági-filo-

zófiai kéziratokban is, jóllehet nem ezzel a kifejezéssel.

A termelés kiinduló viszonyának, a naturális gazdálkodásnak letűnése után a "termelés kereseti forrássá vált. Míg tehát az első viszonyban a szükséglet a termelés mértéke, a második viszonyban a termelés, vagyis inkább a termék birtoklása a mérték, hogy mennyire elégítődhetnek ki a szükségletek." (39)

Az árútermelésre épülő árucseré már, az önelidegenedésen túl, az embernek embertől való elidegenedését is magában foglalja: "A mi kölcsönös értékünk tárgyainknak az értéke. Tehát maga az ember nekünk kölcsönösen értéktelen." (40) Az áruifétist abszolutizáló fogyasztói társadalom dehumanizáló jellege már abban megalapozódott, hogy "a cserélő emberek nem mint emberek viszonyulnak egymáshoz." (41) A fogyasztói társadalom annak a tendenciának beteljesedése, amelyet Marxnál tömörebben, axiomatikusabban talán senki nem fogalmazott meg: "A dolgok világának értékesedésével egyenes arányban nő az emberek világának elértéktelenedése." (42)

Azt jelentené ez, hogy az anyagi javak eleve ember-ellenesek? Nem; pusztán akkor hordoznak dehumanizáló tendenciákat, ha értékelésük (politikai gazdaságtani kategóriával) kizárólag értékük, nem pedig használati értékük alapján történik. Herman István, aki a fogyasztói társadalombeli elidegenedésnek egy újszerű vonására megalkotta a "luxusban való elidegenedés" kifejezést, a Midasz-mondát említi, mint amiben már az ókorban jó kifejezést nyert a probléma lényege. Midasz királynak, mohó kívánsága foly-

tán, kezében minden arannyá változott (értékben kifejezve
hihetetlenül meggazdagodott). De mivel érintésétől az étel
is arannyá vált, az éhhalál szélére jutott (vagyis haszná-
lati értékben ugyanakkor szélsőségesen elszegényedett). (43)

Mint hogy a munkamegosztásban egymástól elválasztott
árútermelők tevékenységének cseréje, az árúcsere az érték
elvé szerint történik, az árúfetisizmus legelvontabb kife-
jeződését természetesen nyeri el az általános egyenértékes-
nek, a pénznek fetiszizálódásában. A pénzfetisizmus szelle-
mes és szenvedélyes leírásának tanulságait az alábbiakban
összegezi Marx a Kéziratokban: "...mindazt, amit te nem te-
hetsz meg, azt megteheti a pénzed: ehét, ihat, járhat bál-
ba, színházba, meg tudja szerezni a művészetet, a tudomá-
nyosságot, a történeti ritkaságokat, a pábitikai hatalmat,
utazhat, megteheti, hogy mindezt elsajátítsa neked; mindezt
megvásárolhatja, ez az igazi tehetőség." - "Én, aki a pénz
révén mindenre, amire az emberi szív vágyik, képes vagyok,
nem rendelkezem-e minden emberi képességgel? Nem változtat-
ja-e tehát a pénzem minden képességnélküliségemet az el-
lenkezőjévé?" (44)

Az árú- és pénzfetisizmus világában az emberi viszo-
nyok, a kultúra vívmányainak emberi lényege menyviségi lé-
nyeggé redukálódik: "A pénz menyvisége lesz mindinkább e-
gyetlen hatalmas tulajdonsága; ahogy a pénz minden lénye-
get a maga elvonatkoztatására redukál, úgy magát a saját
mozgásában menyviségi lényeggé redukálja. A mértéknélküli-
ség és mértéktelenség lesz igazi mértékévé." (45)

A mértéknélküliség és mértéktelenség, minden lényeg-

nek mennyiségi lényegre történő redukálása - közvetlenül érvényesíti hatását az ember mentális fejlődésében. Ilyen irányú hatása miatt fordulnak szembe a "középosztályosodónak" leírt fogyasztói (öntetszelgő frazeológiával: jóléti) társadalom "jóléti" programjával az amerikai szociológusok is. A kölcsönök és hitelek rendszere, amely leginkább hozzásegíti az átlagpolgárt a lehetőségein és szükségein felüli fogyasztáshoz - csak látszatra szolgálja az egyént. Valójában belehajszolja egy versenyfutásba a fényűzésért. Marx a Kéziratokban leleplezi azt a látszatot, hogy az eldologiasodott pénz-viszonnyal szemben a hitelviszonyban helyreáll az emberi reláció: "A hitelben a fém vagy papír helyett maga az ember lett a csere közvetítőjévé, de nem mint ember, hanem mint egy tőkének és a kamatoknak a létezése." S etikai vetületben: "Gondoljuk csak meg, micsoda aljasság rejlik abban, hogy egy embert pénzben értékelnek, ahogy ez a hitelviszonyban történik." (46)

A hitel által lehetővé tett, fölfokozott fogyasztás valójában közel sem az egyén érdekében történik. A prosperitást hivatott fenntartani.

Milyen gazdasági-társadalmi szükségszerűség vezett a fogyasztói társadalom létrejöttéhez? Az eredeti tőkefelhalmozás, a klasszikus kapitalizmus korában relatív tőkehiány jellemezte az egyre növekedő tőkés gazdaságot, amely minden, a kereskedelmi forgalomból kivont pénzt, mint tőkét, azonnal le tudott kötni, befektetéssel hasznosítani. E korszaknak a protestantizmus polgári életesszménye felelt meg: a szorgalmas és takarékos élet. A gazda-

ság tőkeigényét a polgárok megtakarításai biztosították.

Megfordult a helyzet az imperialista korszakban, miután a tőke expansziós lehetőségei már tőkekivitel útján is nagyban beszűkültek, illetve csaknem kimerültek. Relatív tőkebőség áll elő. Ettől fogva - ahogy John Kenneth Galbraith amerikai közgazdász írja Az új ipari állam c. könyvében - "Az egyén nem azzal szolgálja az ipari rendszert, hogy megtakarításai révén tőkével látja el; sokkal inkább azzal, hogy fogyasztja az ipari rendszer termékeit. Nincs még egy kérdés, legyen az vallási, politikai vagy erkölcsi jellegű, amelyre vonatkozólag ilyen kimerítő, szakszerű és költséges átutatásokat kapna." (47)

E korszaknak már nem a takarékoskodás az eszménye; éppen nem. A luxuskiadásokra való szakadatlan költekezés, a pazarlás válik a polgár erényévé. Sőt: kötelességévé. Galbraith fogalmazása - az egyén fogyasztásaival szolgálja az ipari rendszert - szó szerint értendő. Ha tudnillik valóban az egyén szükségleteit elégítené ki a túlhajtott fogyasztás, fölösleges lenne az a reklámgépezet, amellyel fenn lehet tartani. Az átlagpolgár a maga fogyasztásaival azoknak az érdekét szolgálja, akiknek megéri (és amely intézményeknek megéri) a felduzzadt meggyőző-apparátust működtetni.

Az egyén kiadásainak tetemes hányadával ugynevezett presztizs-fogyasztásait fedezi. A presztizs-fogyasztás kialakításával egy-egy társadalmi ~~csoportha~~ csoportra, rétegre kényszeríti rá magát a kereskedelmi érdek. Az egyén csoportjával való feltétlen azonosulási vágyától (konformizmusától)

indíttatva kihasználja a csoporthoz tartozás külső jegyeiben rejlő lehetőségeket. Elfogadja azt a vélekedést, hogy "a mi köreinkben nem teheti meg valaki", hogy egy ilyen és ilyen életszínvonalat tükröző cikkeknél kevesebb vagy olcsóbb fogyasztási javakat szerezzen be. (Kénytelen elfogadni, mert ellenkező esetben "bukott ember" hírébe kerül, üzleti orientáltságú környezete megszakítja vele kapcsolatait: kiközösítetté válik, s egzisztenciája komoly veszélybe kerül.) Legyenek számára szubjektíve esetleg terhesek az újabb árak, szórakozási alkalmak - "fogyasztja" őket, mert a társadalmi csoporthoz való tartozását, pozícióját teszi nyilvánvalóvá és tartja fenn általuk, mert "státuszának szimbolumai". S mindez nem csupán a felsőbb körökben érvényesül: mutatis mutandis megtalálható a felső tízesertől a "kisemberekig" mindenütt. Mindebből (s az elidősgenedés többi bűvös köréből) nincs menekvés az átlagpolgár számára, mert az egész társadalom nem más körülötte - ahogy Galbraith írja -, mint "a nagy konszernek világa, amelyben mindinkább az emberek szolgálják a hatalmas üzleti szervezeteket, amelyeknek eredetileg őket kellene szolgálniuk." (48)

A közfelfogás biztosan idomul a kereskedelmi, üzleti világ igényeihez. Az anyagi javak megszerzése, mint reális élettartalom tudatosodik az átlagpolgárban. S az egyes ember nem tud megszabadulni attól a hiedelemtől - mint Galbraith írja -, hogy az ipari rendszer céljain, vagyis az egyre fejlettebb technikával való termelésen és a jövedelem növelésén kívül, az életnek nem lehet más, fontosabb értelme." (49)

Mielőtt a fogyasztói társadalom tudatának jellegzetes mechanizmusát részletesebben megvizsgálánk, szólunk kell egy újabb fajta, a termelés technikai-gazdasági alapjaival szorosan kapcsolatos fetisizmus kezdeti kialakulásáról, a "kibernetikus társadalom" eszményéről. Az áru- és pénzfetisizmus együtt, mint az anyagi eszközök kultusza nevezhető meg. Az anyagi eszközök sorában kiemeltetett szerepük van a nagyipari gépeknek. Különösen a laikus polgár szemében, aki elsősorban bennük látja a gazdagság forrását. (Mit sem tudván arról a közgazdaságtani felismerésről, amely a huszadik század második felére új megvilágításba helyezi a termelőerők két összetevőjének - az embernek és a termelési eszközöknek - viszonyát, a gazdagság megtermelésének szempontjából nézvést is.) A különböző termelési tényezők hatékonyságát (a nemzeti jövedelem növekedésén mérve) a Cobb-Douglas-féle függvényvel ki lehet számítani. A három fő összetevő - nyersanyagok, technikai eszközök és a "humán tényező" - a gazdasági fejlődés különböző korszakaiban eltérő arányban járul hozzá a termelés jövedelmezőségéhez. A fejletlen gazdasági rendszerekben leginkább rentábilisak a technikai eszközökbe (és a nyersanyagokba) történő beruházások. Ahogy fejlődik a gazdaság, relatíve egyre kevésbé válik kifizetődővé az ezekbe való investálás, míg ellenben a "humán tényezőbe" való beruházások - oktatás, tudományos képzés, s általában a műveltség emelése, szociális-egészségügyi gondoskodás stb. - egyre nagyobb arányban járulnak hozzá a jövedelmezőség emelkedéséhez. (Szigorúan közgazdasági, nem csupán erkölcsi értelemben!) S minél fej-

lettebb egy ipari ország, ez annál inkább így lesz. (50)
Véleményünk szerint ebben a tényben ragadható meg az un.
"tudományos-technikai forradalom" indítóoka, nem pedig a
vulgáris megfogalmazásokból ismert, önmozgásszerű "felgyor-
sulásában" a tudományos-technikai fejlődésnek. (Ez utóbbi
már következmény.) Ilyen kindulásból nyer közgazdaságilag
is megalapozott értelmet az a formula, hogy a tudományos-
technikai forradalom korában a tudomány közvetlenül terme-
lőerővé válik.

Visszatérve a kibernetikus társadalom eszményéhez,
vegyük közelebbről szemügyre, mint az elidegenedés, az el-
dologiasodás kiteljesedésének sajátos hajtását. Nem kelle-
ne különösebb figyelmet szentelni neki, ha pusztán a "gép-
korszak" megjövendölése lenne, nem először a történelemben.
Itt azonban már többről van szó: bizonyos összetevői a gya-
korlatban is megvalósulnak. Héghozzá úgy, hogy meggyőződés-
ünk szerint elidegeníthetetlen emberi funkciók gyakorlá-
sát is bízzák már gépre. Vegyük példának azt az újítást, a-
miről egy néhány éve hírt adott a sajtó: az Egyesült Álla-
mokban az önként jelentkező házassulandók tízezrei adatai-
nak komputerbe táplálásával szervezik meg az -objektív-
párvalasztást. Minthogy e szisztéma gyakorlati bevételestől
csak egy néhány évtized eltelte után állnak majd rendelkez-
ésre adatok, kénytelenek vagyunk annyiban bizalmat előle-
gesni neki, hogy néhány százalékkal emelheti a szerencsés
egymásratalálások számát. Ugyanakkor fel kell tennünk a
kérdést: milyen hatással lesz az emberek mentális fejlő-
désére, ha a döntéssel járó emberi gondot, felelősséget le-

veszik a vállukról? Mindenesetre a tapasztalatok feldolgozásának intellektuális-etikai-érzelmi folyamata ezzel fölöslegessé válik, tehát kiiktatódik... Míg az üdvös hatás esetleg néhány százalék emberi nyereségét eredményezheti, a mentális károsodás az egész érintett populációra kiterjed. (Arról még nem is volt szó, vajon milyen szerepet szán - szán-e egyáltalán? - e kom^pputeres modell a szerelemnek? Mindez kísértetiesen emlékeztet Madách falanszterére.)

Az embert is, mint minden "struktúrát", funkcióinak gyakorlása tökéletesíti. Ha kizárólagosan emberi funkcióinak végzését gépekre ruházza át - abból egyenesen következik tökéletlenedése. (Előbbi példánk azért lehet szerencsés, mert a szerelem talán olyan emberi adottság, amelynek veszendőbe menetele a legöntudatosabb technicistákban is ellenérzéseket ébreszthet.)

A lényegét jól kifejezi B. Iljenkov Pálványképek és eszmények c. könyvében, amikor arról beszél, hogy "A 'kibernetikus társadalom'-eszmény megfordítja a valóságos ember-gép viszonyt, az ember helyett a gépet teszi meg szubjektummá, amely a maga céljait fogja követni. Vagyis az ember helyett a gép fogja öncélúak tekinteni magát." (51) A gépnek szubjektummá válása csak e torz, végéig elidőgenedett eszményben szerepel, s a mesterséges intelligencia létrehozásáig nem is jelenthet reális veszélyt. (A futuroológus A. C. Clark A jövő körvonalai c. könyvének becslése szerint még ebben a században megvalósul a mesterséges intelligencia terve. Ennek filozófiai

problémákba azonban most ne bonyolódjunk bele.) De ahhoz, hogy az elidegenedésnek az embert objektummá lefokozó tendenciáit nagyban elő tudja segíteni, nem is szükséges a gépnek szubjektummá válása - amint az példánkból is kitűnik. A gépi civilizáció már mai fejlettségi fokán is erőteljes dehumanizáló tendenciákkal jár együtt - ezért is írhatta Iljenkov, hogy "az embernek vissza kell kapnia elveszített hatalmát a gépek világa fölött, hogy az ember az általa létrehozott modern gépi termelés mechanizmusának urává és gazdájává váljon". (52) A gépet nem szabad engedni odáig fejlődni, hogy szubjektummá válásának lehetősége is felmerüljön. Mert (mint Iljenkov írja) az "erkölcsi érték valóban elválaszthatatlanul összefügg az ember mint 'öncél', vagyis a civilizáció 'érték-skáláján' a legmagasabb érték elképzelésével. S ez az érték valamiért csak-csak ellenáll az embernél tökéletesebb gépről szőtt ábrándoknak. Ezen érdemes komolyan elgondolkodni." (53)

Iljenkov könyve - ha nem is az elidegenedés-elmélet jellegzetes terminológiájával fogalmazva - a társadalmi eszmék történetében érvényesülő elidegenedés módszeres ábrázolása. Címének kettőssége (szó szerinti fordításban így hangzanék: idolookról és ideálookról) az elidegenedett - és a humán értékek felé, előremutató társadalmi eszmék ellentétére utal. A technikai civilizáció sem úgy tükröződik Iljenkov könyvében, mint ami végzetesen és elháríthatatlanul keresztezi a humánus történelmi útját. A "kibernetikus társadalom" eszméjén kívül más felfogásban is kifejeződnek a technikai fejlődés kínálta perspektívák - e

é fejlődés valóban haladó mozzanataiból kiindulva. A "tudományos-technikai forradalom" elmélete ez, amely mind a marxista, mind a polgári gondolkodásban optimista megítélést nyer.

A tudományos-technikai forradalomban (az újabb ipari forradalomban - ahogy könyvének alábbi részletében Riesman nevezi) részlegesen bár, még tökéletes körülmények között is érvényesülnek bizonyos humanizáló tendenciák: "A társadalom elég gazdag ahhoz - egyébként más választása úgy sincs -, hogy a nemzeti jövedelem jelentős részét a szolgáltatási ágakra, a tudományra és az ezekkel kapcsolódó szakemberképzésre fordítsa.

Ily módon az ember válik az ipar központi problémájává. Ez nem azt jelenti, hogy véget ért a szerszámok, a gépek és az üzemszervezési módszerek régebbi forradalma. Ezeknek a problémáknak a megoldása azonban egyre inkább rutinizálódik: a munkatermelékenység állandó emelkedése az intézményes formák mellékterméke. Az újabb ipari forradalom, amely idáig elsősorban az Egyesült Államokban bontakozott ki (bár már kiterjedt néhány más országra, így például Angliára is) mindenekelőtt a kommunikáció és az ellenőrzés technikáinak területére koncentrálódik és kevésbé irányul a gépi megmunkálás vagy üzemszervezés megjavítására." (54)

Hogy ez a - részleges és ellentmondásos - humanizáló tendencia hogyan nyert teret a mai kapitalizmus gazdasági életében, azt jól megvilágítják Riesman szavai, amikor azt írja: a társadalomnak "más választása úgy sincs."

Vagyis mindez csupán annak a szükségszerűségnek a lecsapódása, amelyet talán sikerült helyesen bemutatni egy néhány oldallal korábban, amikor a magasan fejlett iparú gazdasági életben a beruházások rentabilitásáról szóltunk, kiemelve a "humán tényezőbe" történő beruházások növekvő rentabilitását, a technikai eszközökbe és nyersanyagokba való beruházások objektíve csökkenő rentabilitásával szemben.

A tudományos-technikai forradalom mindkét világrendszerben érvényesülő és egyre inkább felismert folyamat. Am eszmei és politikai értelemben elűtő sajátosságokkal kell megvalósulnia a tőkés és a szocialista országokban. A humán tényezőbe történő tágabb értelmű "beruházást", a legátfogóbb szociális-kultúrális gondoskodást a szocialista országokban akkor valósították meg, amikor a kezdetben igen elmaradott gazdasági rendszer ezt még nem követelte meg parancsolón. Vagyis nem kényszerítették ki a gazdasági növekedés igényei, hiszen az extenzív fejlesztés lehetőségei még nem merültek ki. A tőkés - fogyasztói - társadalomban az ilyen irányba mutató fejlődés oka: hogy más választás már nincs, ha a jövedelmezőséget fenntartani és fokozni akarják.

A technikai-gazdasági fejlődés terén is megragadhatók az elidegenedés körülményei közötti ellentmondásos fejlődés, haladás jelenkori sajátosságai. Az anyagi javak elidegenedett kultuszát, dehumanizáló természetét fejezi ki a fogyasztói társadalom intézmény- és szokásrendszere, ideológiája - s mindezen keresztül, pozitív lényegét is hordozva, kibontakozik a haladás irányába mutatva a tudományos-

technikai forradalom.

Ez az alapvető ellentmondás lappang az eldologiasodás konkrét értelmezésében, amint azt I. Sz. Kon sorai is mutatják: "Pontosabb meghatározásra szorul az a gondolat is, hogy a mai embert leigázzák a 'dolgok'. Fromm a homo consumens fogalmával operál, amely megfelel a tőkés társadalom valóságának abban az értelemben, hogy a nagy társadalmi eszméket nélkülöző ember elsősorban és főképpen a fogyasztás terén, dolgok birtoklása révén érvényesíti önmagát. (...) A jelenkor emberét nem a 'telefon, az írógép és autó' fenyegeti, hanem egyes-egyedül e tárgyak elsajátításának olyan módja, amely szétfoszlatja értékelésük természetes ismerveit, úgyhogy nem a dolog szolgálja az embert, hanem az ember értékét teszik függővé az általa birtokolt dolgoktól." (55)

Amit Kon fenyegető veszélynek nevez, az a fogyasztói társadalom jellegzetes hamis tudata, amelyet a "birtokolok, tehát vagyok" formulával lehet kifejezni. E hamis tudat olyan beállítódásnak felel meg, amelynek jegyében az ember anyagi javainak fokozódó bősége által látja igazoltnak élettevékenységét. Az élettevékenység így fokozatosan be is szűkül az anyagi javakért folytatott közvetlen vagy közvetett tevékenységekre. Amikor tehát az anyagi eszközöknek az értékrend legmagasabb fokaira való fölkerülését kifogásoljuk, nem egyszerűen a "szellem emberének" az anyagi és szellemi értékek (és tevékenységek) méltatlan sorrendje miatti lázongásának adunk újólá hangot. Nem csupán a szellemi értékek és tevékenysé-

gek kerülnek ellentétes viszonyba a materiálisakkal, hanem az ember teljes élettevékenységét (amelynek magától értődően csak egy része szellemi jellegű) kényszeríti alárendelt helyzetbe az anyagi eszközök kultusza. E beszűkülésnek igen kifejező elnevezést adott Herbert Marcuse, a modern civilizáció emberének "egydimenziójúságáról" beszélve, és Eric Fromm, a magatartás vezérlésében kialakult "marketing orientation"-t, azaz piaci irányultságot megnevezve.

Mint hogy a fogyasztás (és pazarlás), amely a fogyasztói társadalom embere számára is, legalábbis időről-időre, terhessé válik, alapvetően irracionális - a neki megfelelő tudati beállítódást mesterséges eszközökkel kell kialakítani és fönntartani: elhitetni a polgárral, hogy neki jó a javak emésztetlen habzsolása, amelybe belekényszerítik.

"Valaha azt képzelték - írja Galbraith -, hogy a gazdasági rendszer mindazokkal a javakkal ellátja az embert, amelyek kielégítik a legeredendőbb, legősibb emberi vágyakat. Az ipari rendszer szertartásai mindmáig a gazdasági motivációnak erre a forrására hivatkoznak. Ezzel szemben bőséges bizonyítékát láttuk annak, hogy az ipari rendszer, bár egyfelől csakugyan kielégíti az emberi szükségleteket, ugyanakkor egyre fokozottabb mértékben az embert igyekszik a maga szükségleteihez idomítani. Az idomításnak ez a folyamata azonban nem csupán eladói bravúr, hanem parancsoló szükségesség, szerves velejárója az ipari rendszernek." (56)

Galbraith szerint az árúeladás meggyőző- és rábeszél-

lő apparátusa, a ráfordított költségeket és a foglalkoztatott tehetségeket tekintve, lassan fölveszi a versenyt a termékek előállítására tett erőfeszítésekkel. Az így soha nem látott módon földuzzadt reklám-apparátus létében és működésében látja a kortársi szociológia a manipulációnak, mint a befolyásolás fogyasztói társadalomban kialakult fő szisztémájának a modelljét.

Az üzleti életben jól bevált manipulatív befolyásolás természetesen nem marad meg a kereskedelmi szféra keretei között, ösztársadalmi szinten érvényesíti hatását. Ezért írja H. Marcuse: "Nemcsak a társadalom terrorisztikus politikai koordinálása 'totalitárius', hanem nem-terrorisztikus gazdasági-technikai koordinálása is, amely a szükségleteknek a hagyományos érdekek által való manipulációján keresztül érvényesül." (57) A divat diktátora a legszemléletesebben mutatja meg az üzleti érdek tömegméretű átültetését az agyakba... Hozzá kell ehhez tennünk, hogy divat nemcsak a külsőben, hanem a magatartásban, a kultúrában is "termelődik".

Maga a manipuláció egyébként nem gyökeresen újkeletű jelenség - inkább csak a fogalma az, a társadalomtudományban. Herman István A polgári dekadencia problémái c. könyvében a Dreyfuss-ügyet úgy említi, mint az utolsó durva manipulációt. Amit ma a manipuláció fogalmán értünk, az elsősorban annak "finom" változata. (Ámbár: a rejtettség a Dreyfuss-ügynek is fontos eleme volt, s hozzá hasonlóan durva manipulációkat a huszadik század története - például a fasiszmusokban - szintén produkált.)

A manipulációnak, mint az egyéni tudatot refinál-
tan meghatározó befolyásolásnak, az a lényege, hogy az e-
gyénre ráerőltetett (valódi érdekeit sértő) céllal kapeso-
latban előre kiiktatják a személyiség ellenállását. S mind-
ezt úgy, hogy közben a szabadság látszatát meg lehet őriz-
ni.

A szabadságról, az eredeti marxi fogalmazás szöveg-
környezetéből kiragadva, a következő aforisztikus meghatá-
rozás terjedt el a köztudatban: a szabadság - felismert
szükségyszerűség. A formula azonban, önmagában, csak féli-
gazságot takar. Igaz ugyan, hogy a szükségyszerűségek fel-
ismerése nélkül nincs szabadság - de ennek alapján a szük-
ségyszerűségek felismerése még csupán szükséges, és nem e-
légészes feltétele a szabadságnak. Hiszen ilyen alapon az
adott történelmi körülmények között szükségyszerűségként
jelentkező rabság, elnyomatás, kizsákmányoltatás stb. is
szabadságot jelenthetne - amennyiben felismerik. Ez pedig
nyilvánvalóan képtelenség. E formulából hiányzik a szabad-
ság másik emberi specifikuma, amely nélkül dialektikus ma-
terialista értelmezése nem lehet teljes: a környezetre va-
ló aktív, tudatos, autonóm célt követő visszahatás lehető-
sége.

I. Sz. Kon teljesen jogosan törekszik arra, hogy
a szokásosnál dialektikusabb értelmezését adja e kérdésnek,
mégpedig pszichológiai szempont bekapcsolásával: "a szük-
ségyszerűség elfogadása - csupán azért, mert nem lehet
rajta változtatni - nem a szabadság szinonimája. Pszicho-
lógiailag csak az a tevékenység szabad, amelyik a személyi-

ség belső indítékait fejezi ki, s a szükségszerűséget egyéni motivációban 'megszüntette megőrzi'." (58)

A manipuláció a szabadság látszatának megőrzését azáltal teszi lehetővé, hogy céljára külső kényszerítő eszközök alkalmazása nélkül tör - 'tisztelőben tartva' az egyén belső motivációját. Csakhogy: ennek megvalósíthatósága érdekében egy egész ideologikus gépezet gondoskodik arról, hogy a belső motívumok eleve idomuljanak a készen adott célhoz. Az ezzel ellentétes motívumokat lehetetlené kell tenni, s helyükbe "célszerűeket" ültetni - reklám útján, a kommersz kultúra sugalmazásaival, és jellegzetes általános vélekedések kialakításával az egyének konformitását táplálva.

"Az ipari rendszer - írja Galbraith - essencialitása éppen abban rejlik, hogy a saját szükségleteit tükröző célokat - a javak mind na. jobb mérvű termelését és a fogyasztás folytonos emelését, a beállítást, amely szerint fontosabb további javakhoz jutni, mint a szabad időt élvezni, a műszaki fejlesztés feltétlen szükségességét, a technostruktúra autonómiáját, valamint a képzett és művelt munkaerő megfelelő kínálatát - társadalmi erényekké emeli, és a felvilágosodást szolgálóknak tűnteti fel. E célokról a közfelfogás azt tartja, hogy nem a környezet hatására alakultak ki, hanem az ember eredendő természetéből következnek. Aki ezt vallja, józanul ítéli meg a világot, aki kételkedik benne, különbe vagy askéta hírébe kerül." (59)

Galbraith sorainak utolsó mondatából kitűnik, valójában mennyire nem tűri meg a manipuláció rendszere a nem álta-

la termelt egyéni motivációt.

Az egyének cselekvési autonómiájának fenntartott látszatát, amely szükségtelenül teszi (pontosabban elfedi) a külső kényszert, legsűrítettebben költői eszközökkel sikerült kifejezni. Petri György Reggel című verse alábbi két sora a manipulált ember objektíve megalapozott önmegtartóztatását leplezi le: "Csinálhatsz, amit akarsz / akarásod is ők csinálták".

Riesman a társadalmi lét és tudat által konkrétan meghatározott (vagyis nem időtlennek felfogott) két fő típusát különbözteti meg korunk emberének. A kívülről irányított típus felel meg tökéletesen a manipulatív gépezetnek: annak igényei iránt feltétlen készséget tanúsít. Legfőbb jellemzője a konformitás. A fogyasztói társadalom tömegméretekben termeli ki e típust. A belülről irányított (autonom) személyiség régebbi korokban volt uralkodó (a történeti munkában is váltakozva a kívülről irányított típus dominanciájával). A kétféle személyiség különbözősége nem valamiféle metafizikusan fölfogható elmentét. A jobbik alternatívát jelentő autonom típusú egyéniségnek folytonosan féltenie kell "belső irányítóját" a manipulatív gépezet észrevétlen befolyásától. Hiszen a manipulatív befolyásolás lényegéhez tartozik alattomos rejtettsége. Minthogy a manipulált ember a benső szuverenitás hídelmében él, a belülről irányított személyiség sem lehet teljesen meggyőződve reális autonómiája felől. Behetségesnek kell elgondolnia, hogy tulajdon benső szuverenitása (amely objektíve is csak körülhatárolt lehet)

sem egyéb, mint illúzió. "Tudat alatt azzal a gondolat-
tal küszködik, - írja Riesman -, hogy irányítójá nem is a
sajátja, hanem mások helyezték el benne, s ezért állandó-
an retteg attól, hogy egyszer csak leáll; így merül fel
benne az a kétely, hogy valójában nem is önmagából fakadó
indítékok alapján cselekszik, és hogy az élet nem folya-
mat, nem állandó megújulás, hanem a pszichikai pusztulás
fáradtságos elhárítása." (60) Ez a kétely azután egyesek-
nél nyilvánvalóan megedzi, megerősíti az autonómiát, míg
másoknál alámossa.

Hogy a manipulatív gépezet által folytonosan meg-
erősített hamis tudat, az anyagi eszközök kultusza, ennyire
a végsőkéig ki tudja fejleszteni az elidegenedés ten-
denciáit, arról beszédesen árulkodik egy megfigyelés,
Riesman tünettanából. A jelenség pedagógiai szempontból
is közvetlenül figyelmet érdemel: "Ma az idősebb gyerme-
kek - ha egyáltalán több gyermek van a családban - inkább
pénzt akarnak keresni, mint 'baby sitter'-ek lenni, és
nem nagyon hajlandók saját húgaik és öcséik nevelésén ör-
ködni. A kereső foglalkozás varázsa otthonon kívüli mun-
ka vállalására ösztönzi a gyermekeket; ez az, aminek még
értelmét találják. (Kiemelés tőlem, B. L.) Otthon pedig
úgy viselkednek, mint egy másodosztályú szálloda nagyra-
becsült vendégei, akik a mosolygó, de gondterhelt igazga-
tót állandóan a ház renoválására próbálják rácszeríteni." (61)
Hogy az embernek embertől való elidegenedéséhez ennyire
(a családon belüli érzelmi kötődések ilyen fellazításáig)
hozzá tud járulni az anyagi eszközök kultusza, az fokozot-

tan érdekes egy vele paradox viszonyban álló tény miatt. A paradox tényező: a manipulatív ideológiának, s eszközének, a reklámgépezetnek egyik legnyomósabb érve, amivel a luxusjavakért való esztelen versenybe kényszeríti az átlagpolgárt: a család érdeke, érvényesülése. Circulus vitiosus jön létre, az elidegenedés jellegzetes mozgásformájaként.

A manipulatív gépezet nem egyszerűen üzleti, kereskedői vagy politikai önkényből működik. Kialakulásának lehetőségét a társadalom gazdasági fejlettsége határozza meg. A fogyasztói társadalom előtti kapitalizmusban kétféle értelemben (gazdasági, politikai) is durvább szükség-szerűségek határozták meg az egyének cselekvéseit.

A lényegesen alacsonyabb életszínvonal nem tesz lehetővé szélesebb skálán való választást a fogyasztás szerkezetében. A létfenntartás (táplálkozás, hajlék, öltözködés) szükségletei parancsolóan egyszerű fogyasztást írnak elő. A tökéletesedő termeléssel, a magasabb termelékenység szintjén jelenik meg a finom manipuláció, amely a nyílt pressziótól eltérően, kerülőúton valósítja meg céljait.

"A fejlett technikával és nagyüzemi organizációval biztosított magas szintű termelés és jövedelem a lakosság jelentős részét felszabadítja a primitív szükségletek nyomása alól. Ennek következtében megváltozik a gazdasági magatartásuk, bizonyos értelemben irányíthatóbbá válik" - írja Galbraith. (62) A megnövekedett fizetőképes keresleti - és életvitelbeli, életfelfogásbeli lehetősé-

gek kényszerpályára való terelését biztosítja a manipuláció.

Az emberi szükségletekkel kapcsolatos kérdések pszichológiai aspektusú elemzésének elengedhetetlensége következik Galbraith alábbi gondolatából: a fogyasztói társadalomban kialakult befolyásolási "mechanizmus azonban nem működhetne és nem manipulálhatná az emberi igényeket, ha a jólét következtében nem tompultak volna el." (63)

A jólét növekedése ugyanakkor egybevág a pozitív társadalmi törekvések alapvető céljaival is. Éppen ezért eszmei tekintetben legfontosabb teendőink közé tartozik, hogy az anyagi javakban való gyarapodáshoz minőségi szempontok alapján igazán humanizált fogyasztási struktúrát dolgozzunk ki. Az anyagi javak dehumanizáló hatásának veszélye nem csupán mennyiségük függvénye. A kisjövedelműek fogyasztása, irreális (nem igazán humanizált) struktúra esetén (a magasjövedelműek fogyasztási szokásainak inercia és másolása) tömegméretekben időszerű előspeciális feszültségeket, mindenekelőtt családon belülieket. Ez utóbbiak a felnövekvő nemzedék fejlődését közvetlenül károsítják. A fogyasztás humanizált struktúrájának kialakításakor az emberi szükségletek filozófiai-pszichológiai elméletéből kell kiindulni, s nem szabad csupán a közgazdaságtan szempontjait figyelembe venni.

A fogyasztói társadalom elvtelen eszméinek fogyasztását mindenekelőtt a tömegkommunikációs eszközök biztosítják. A távközlési apparátus gondoskodik arról, hogy állandósított feltételes reflexeket építsen ki és tartson

fenn az átlagpolgárban. A gondolkodás kényszerpályára terelését valósítja meg. "Fogyasztói" tendenciáját jól ki-
fejezi az amerikai rádiók és televíziók műsorát folytono-
san félbeszakító reklám. A műsorért azonban rendszerint
nem is kár: a sekélyes "tömegkultúra" (pontosabb kifeje-
zéssel: álkultúra) termékeinek az agyat elzsongító (vagy
az indulatokat semlegesítve levezető) áradata sokkal in-
kább elszigeteli - elidegeníti - a kultúrától a tömegeket,
semmint közel viszi hozzá. Minthogy gyakorlatilag a többi
kultúra-forrástól is elvonja (elsősorban a televízió) az
átlagpolgárt, így a kultúrának a polgári dekadenciában
érvényesülő válsága egyre nyilvánvalóbbá válik. A kultúra
ugyanis igazában nem ott nyer reális létet, ahol teremtik,
amelyekotélműhelyek világában - hanem ahol fogyasztják.

Mind ezek után érdemes lehet szemügyre vennünk a
fogyasztói társadalom jellegzetes kultúráját, mint menta-
litásának hű tükkrét.

Közismert a marxizmus elmélet egyértelmű állásfoglalá-
sa a kultúrának a társadalom gazdasági szférájával való
kapcsolatáról: a kultúra nem áru! Herman István A mai kul-
túra problémái c. könyvében így fogalmazza meg ezt az
összefüggést: "A kultúra tehát mindennekeelőtt a használati
érték kategóriájához kötődik Marxnál". (64) Vagyis (köz-
gazdaságtani szóhasználattal) nem az érték kategóriájához.
Ez az összefüggés eleve rávilágít arra, hogy a fogyasztói
(és általában a tőkés) társadalom, amely a csereértéket, a
pénzt, illetve az anyagi eszközöket a közfelfogásban min-
den másnak elébe helyezi - lényegéből fakadóan kultúrael-

lenes.

Marx a Gazdasági-filozófiai kéziratokban a bírás kategóriáját alkalmazta az elidegenedett szükségletekre: a tényleges emberi felhasználást kiszorító tulajdonjogi birtokbavételt jelölve vele. "A magántulajdon - írja - oly ostobákká és egyoldalúakká tett bennünket, hogy egy tárgy csak akkor a mienk, ha bírjuk, ha tehát tőkeként existál számunkra, illetve ha közvetlenül birtokoljuk (...)

Az összes fizikai és szellemi érzékek helyébe ennél fogva az összes ilyen érzékek egyszerű elidegenülése, a bírás érzéke lépett. Erre az abszolút szegénységre kellett redukálni azemberi lényegét, hogy belső gazdagságát magából kivajádjaa". (65)

A továbbiakban a kultúra elidegenedése néhány egyszerű problémájának fölvezetésével azt szeretnénk bizonyítani, hogy az anyagi eszközök preferenciája és az antitellektualizmus szorosan kapcsolódik egymáshoz, illetve, hogy ez utóbbinak (akár részleges) megnyilvánulásai is az anyagi eszközök fetisizmusára utalnak vissza.

Az anyagi javak fokozódó bősége, a jólét növekedése, minden ellenkező várakozás, józan számítás ellenére - nem növeli az emberek szabad idejét (ami pedig a kultúra elterjedésének alapvető feltételét jelentené). Egyszerűen azért, mert (mint Galbraith gondolatébresztő fejtegetéseiből, amelyekre később még visszatérünk, kitűnik) az általános jólét fokozódásával az átlagos munkadíjak is jelentősen emelkednek, a munka pedig jóval "kényelmesebbé" vált az utóbbi évtizedek alatt. Tehát egyre inkább érdemes túl-

munkát, különmunkákat vállalni. "Ennek alapján arra a következtetésre kell jutnunk - írja Galbraith -, hogy jövedelmük emelkedésével az emberek többet hajlandók dolgozni, és kevésbé igénylik a szabad időt." (66) Ez a paradox hatás, amelynek érvényesülését hazai tapasztalatok alapján is jellegzetesnek kell mondanunk, a kultúra terjedésének lehetőségeivel kapcsolatban táplált remények nem kis részét egyelőre szertefoszlatták.

Itt következnek a kultúra egyik döntő feladata: rávenni az embereket a szabadidőnek önmaguk kiteljesítése, képességeik sokoldalú kibontakoztatása érdekében történő felhasználására. Csakhogy "az ipari rendszer fenntartása alatt - mint Galbraith írja - a kultúrális beállítottság mindenekelőtt a javak termelését helyezi előtérbe." (67) Ez a jelenkori kapitalizmusban, a fogyasztói társadalomban circulus vitiosus.

A kultúra degradálódásával azonos lényegű a szellemi képességeknek (a tulajdonképpeni kultúrális szféránál sokkal szélesebb körben érvényesülő) devalválódása. E jelenség egyik igen hathatós előmozdítóját, objektív okát Galbraith egyáltalán tendenciában jelöli meg (meggyőző érveléssel) - ami sajnos, magának a tudományos-technikai forradalomnak is velejárója. A tudomány mai fejlettségi fokán "akár egy zseninek is rengeteg idejébe telne a tudomány, technika és művészet minden szükséges ágazatában állandóan nyomon követni a legújabb fejleményeket. A kézenfekvő megoldás, amely sokkal több átlagos tehetség alkalmazását és jobban előrelátható eredményeket biztosít (...) A modern

tudomány és technika igazi vívmánya, hogy közepes képességű embereknek bizonyos szűk területen nyújt alapos kiképzést, majd a megfelelő szervezet segítségével más szakosított, de hasonlóképpen közönséges emberek ismereteivel kombinálja a tudásukat. Ennek következtében nincs is szükség szencialitásra. (Kiemelés tőlem, B. L.) Az eredmény, noha kevésbé lelkesítő, mindenesetre jóval biztosabban bekövetkezik." (68) Ez az eredmény azonban, féltő, hogy csak technológiai jellegű, prakticista problémák megoldásában van biztosítva, az igazán nagy elméleti kérdések felderítése nem lehetséges kiemelkedően invenciózus alkotó elme nélkül.

Galbraith, a közgazdász, mint tényt, tudomásul veszi a szencialitás szükségletenné válását. Azon lehetne vitatkozni, vajon siratnunk kell-e a letűnő szencialitást; nem vallana-e ez arisztokratikusnak nevezhető eszményekre. Annyi azonban bizonyos, hogy a korábbiak során a lángész példának okáért a közgazdaságtudomány, a szociológia haladásának is egyik döntő tényezője volt. Marxnak minden fölkelésszültsége, munkája sem lett volna elég ahhoz, hogy olyannyira mőgéje lásson látszatok egész szövevényének a szencialitása nélkül.

Es ma? Tekintsük csak egy tudománynak, a szociológiának fejlődési útját (amelyet jól megvilágítanak Sándor Pál alább idézendő sorai A két frankfurti iskola c. könyvéből), és vessük össze gondolatban a marx szociológiával! "Így egyik oldalról - írja Sándor Pál - tovább folynak az empirikus adatgyűjtések, felmérések, a

másik oldalról - az előbbiektől függetlenül - szociológiai tanulmányok készülnek, amelyek elméleti tételek filozófiai elemzését nyújtják, és legtöbbször olyan általános következtetéseket vonnak le, amelyeknek semmi közük a tapasztalati valósághoz és gyakran költői koncepciókba, de nem ritkán mitikus képzelgésekbe torkollanak." (69)

(Jóllehet ez a jellemzés csak az egyik legjelentősebb polgári szociológiai iskolára vonatkozik, nem járunk messze az igazságtól, ha érvényét - az utolsó, igen sarkított szavak leszámításával - kiterjeszthetőknek véljük a kortársi szociológia túlnyomó többségére.) E példából is kitűnik, hogy az elmélet területén a rendkívüli elmét nem lehet pótolni sem az információfeldolgozás modern személyi és tárgyi feltételeivel, a csoportos munkával és az elektronizált adattárolással, sem a szakosított képesséssel.

Ha mindez csupán a végtelenül ritka lángelmével kapcsolatos probléma volna, bizonyára Galbraith sem szentelt volna neki különösebb figyelmet. Valójában szélesebb rétegek reális műveltségét szorítja háttérbe ez a fejlődés, amely a "csoportegyéniesség" (70) kialakításával jár együtt. (Ez a kifejezés sokkal inkább utal konformizmusra, az egyéniesség feladására, semmint jó értelmű kollektivitásra.) MAz utóbbi időben - írja Galbraith - a tudás lett az igazi választóvonal. Mint korábban a gazdagokat, manapság a művelt embereket szokás arra inteni, hogy ne feledkezzenek meg a noblesse oblige követelményéről, szérenyen viseljék tudásukat. Lelkükre kötik, hogy segítsék a gyengébb képességűeket, ne kérkedjenek a nagyobb tudá-

sukkal. Ilyesmivel azonban nem lehet elsimítani a konfliktust, amely ma szinte minden közösségben nyilvánvaló.⁽⁷¹⁾ Ez a Galbraith által leírt beállítás is hozzájárul az "emberi magatartásokat egységesítő totalitarizmus" megvalósításához, amely Marcuse szerint a baloldali ellenzéki erők elnyomására szolgál, s amelyet ezért nevez "represszív és nivelláló nevelésnek".⁽⁷²⁾

Galbraith-nek a zsenialitás fölöslegessé válásáról szóló sorai kapcsolódnak egy napjainkban általában kézenfekvőként kezelt, ám mégis problematikus kérdéssel. Galbraith kindulásként arról beszélt, hogy a kultúra valamennyi fontos ágának új fejleményeit nyomon követni még egy zseninek is rengeteg idejébe tellenék. E kérdés a jelenkori civilizáció egy széles körben elterjedt mítoszát érinti. Azt a - lényegében agnoszticizmusra ösztönző - közkeletű tételt, hogy az "információdömping" miatt eleve lehetetlenné válik az ismeretek tökéletes birtokbavétele. (A tökéletesség és a teljesség különben is két dolog; s abban, hogy az ismeretek teljességét el-sajátítani lehetetlen, nincsen semmi újszerű!) Ebből a "tényből" azután (mint Galbraith soraiból kitűnik) azt a következtetést vonják le, hogy (a tudományos-technikai forradalom jegyében) meg kell sokszorozni a tudomány területén foglalkoztatottak számát. Ezzel azonban az (állítólag már eddig is áttekinthetelen) ismerethalmazt csak tovább szaporító (nem gyarapító!) mesteremberek számát növelik. Láncreakció jön létre, nem utolsó sorban azért, mert már a kindulás is részben hamis.

Az információ szót jogtalanul alkalmazzák mindenféle adatra, ismeretre. Az információ-elméletben csupán az minősül közülük információnak, amelyik a befogadójában várakozást old fel, vagyis, amire szüksége volt valakinek. A feladat tehát nem a (Straub F. Bruno szerint ötven százalékban nem igaz) tudományos ismeretek minden áron való szaporítása. Hanem: annak biztosítása, hogy a szükséges (tehát szükségletként jelentkező) ismereteket világosan körül tudjuk határolni. Ez eddig még a tudományos élet belügye lehetne. Az azonban az egyetemes emberi művelődés szempontjából is kívánatos lenne, hogy egyértelműen elhatároljuk az ismereteknek a kultúrához tartozó hányadát a puszta eszköz-jellegű tudástól. (Lehet - ámbár erősen kétséges - hogy az egyik új típusú amerikai személygépkocsi létrehozásához szükség volt annak a tizenegyeszer konstruktőrnek munkájára, akiknek kooperációját büszkén hirdette a gyártó cég. Ha a technológia területén valóban hasonlóan nagyszámú tervezőre van szükség - akkor tevékenységüknek tudománnyá misztifikálásával kellene felhagyni, a főként a tudomány kívánatos modelljéül való beállítással.)

A tudományos-technikai forradalommal kapcsolatban érdemes fölfigyelni arra, hogy teoretikusai többnyire természettudósok; a társadalomtudományokban óvakodnak vérmes reményeknek hangot adni az általa elérhető haladással kapcsolatban.

A tudományos-technikai forradalom elméletének egyik sarkalatos tétele, az információk "robbanásszerű

növekedése", s az ennek nyomán a köztudatban kialakuló agnosztikus következtetés - nem más, mint tudomásulvétele, s ezáltal bizonyos mértékig konzerválása a tudat területén érvényesülő elidegenedésnek. Lemondás arról, hogy változassunk azon az elidegenedésbeli állapoton, amelyben csak is az emberi nem képes birtokolni a tudást, az egyén annak lényegét is legfeljebb töredékesen (minőségi értelemben is töredékesen).

A tudományos-technikai forradalom részleges humanizációs tendenciájának ellentmondásos megvalósulása az amerikai társadalomban, Riesman tanúsága szerint, az értelmi képességek megítélésében, támogatásában nem hozott pozitív változást. Sőt, éppen ellenkező irányba mutatnak Riesman tapasztalatai. Az alábbi részletek az amerikai demokrácia iskolai vetületeire világítanak rá, s ezért pedagógiai szempontból is közvetlenül tanulságosak: "Továbbá, a tanárt nem érdekli annak, amit tanítanak, intellektuális tartalma, s ezek a tartalmi kérdések nem szerepelhetnek sem a tanári testület, sem a szülői munkaközösségek ülésének programjában. Ezeknek a felnőtt csoportoknak az érdeklődését mindenekelőtt az köti le, hogy mind etnikai, mind gazdasági kérdésekben toleránsak legyenek; a 'társadalmi vizsgálatok' ebből fakadó hangsúlyozása azután azal a következménnyel jár, hogy az intellektuális tartalom és készség kérdése még inkább háttérbe szorul. Ennek következtében a tanár érzelmi energiáját a csoportkapcsolatok területére koncentrálja.(...) Azt gondolják tehát, hogy a gyermekeket úgy lehet demokráciára tanítani, ha a

szellemi képességeket leértékelik, a nyájasság és kedvesség készségét pedig túlértékelik". (73)

A kérdés pedagógiai vonatkozásait ezúttal ne részletezzük. Riesman leírása, mint társadalmi láttelelet volt itt fontos, annak egyik bizonyítéka, hogy tömegméretekben dezintellektualizáció folyik, miközben a társadalom a tudományos-technikai forradalomhoz fűzött illúziókkal áttatja magát. A szellemi képességeknek a "pénz-szabványok" uralma következtében beállott elértéktelenedését írja le Leo Gurko amerikai professzor is Az amerikai szellem válsága c. könyvében. Az anyagi eszközök kultusza folytán "az a tevékenység, amelyet nem lehet pénzürtékben kifejezni: az ötlet, a gondolkodás, a minden emberre jellemző alkotó képességek fejlesztése, a hajlamok kinyilvánítása terméketlen és haszontalan dolognak számít." (74)

Ilyen körülmények között, amikor tehát az úgynevezett tudományos-technikai forradalmat nem kíséri a lenini értelemben vett kultúrális forradalom, erős megszorításokkal fogadhatjuk csak el a társadalmi folyamat megnevezésében a "tudományos" jelzőt. S e jelzőnek még kevésbé tulajdoníthatunk olyan értelmet, amilyen a tudományos szocializmus fogalmában szerepel. Ez utóbbiban tudományosan kitűzött célokra utal a jelző; a tudományos-technikai forradalom elnevezésében viszont csak tudományos eszközök felhasználására (függetlenül attól, hogy tűzték-e ki, vagy sem tudatos célt a társadalmi folyamatok számára).

Az eszközök előtérbe kerülésére a célokkal szemben korunkban sok gondolkodó érzékenyen reagál. Max Horkheimer

például, beszédes című könyvében (Zur Kritik der instrumentellen Vernunft) a huszadik századi civilizáció általános jellemzőjéül nagyítva föl, így ír róla: "A világ teljes átváltozása egy olyan világgá, amely inkább az eszközök, mint a célok világa, a termelési módszerek történelmi fejlődésének következménye. Amennyiben az anyagi termelés és a társadalmi szervezet komplikáltabb és dologiasabb lesz, mindig nehezebbé válik az eszközöket mint olyanokat megismerni, mivel azok autonóm lényegiség látszatát öltik." (75) Riesman személyiségtypológiájában juttatja lényeges szerephez a cél és az eszközök tényezőit: "A kívülről irányított ember nagyobb súlyt helyez az eszközökre, mint a belülről irányított ember, akinek fontosabbak a célok." (76)

A szocialista országokban az anyagi eszközök kultusza elterjedésének döntő mértékben határt szab a termelőeszközök köztulajdona, amely a vagyonosodási törekvéseket kordába szorítja, s a tervgazdálkodás, amely nem enged kiülvrekedni a termelési szerkezet kialakításakor a társadalmi szükségletek szempontjait. Mindennek ellenére, minthogy a szükségyszerűség birodalmán még nem léptünk túl, s a munkamegosztás adott keretei között tevékenykedünk, az elidegenedés tendenciái (döntően kisebb mértékben, mint a tőkés társadalomban) nálunk is érvényesülnek. Kultúránkban és mentális téren a polgári dekadencia másodlagos hatásainak veszélyével megnövelve. Hogy közelebbről milyen kérdésekben mutatható ki az elidegenedést tápláló tényezők érvényesülése, azzal az elidegenedés visszaszorításának

(a "visszavételnek") érdekében kötelességünk szembenézni.

Az anyagi eszközök preferenciája a kultúra területén is legkirívóbban a humán műveltség háttérbe szorulásán mérhető le. A gyakorlati hasznosság szempontjai ugyanis a társadalomtudományok esetében még inkább áttételesen érvényesíthetők, mint a természettudományos-technikai ismeretek körében. A közfelfogás a humán kultúrát, s így a benne foglalt társadalmi ismereteket is, nem ítéli igazán fontosnak. "De nemcsak arról van szó - mint I. Sz. Kon írja -, mintha az ifjúság tiszteletlenül viseltetnék a klasszikus műveltséggel szemben, hanem arról, hogy a humán érdeklődést általában háttérbe szorítják, másodrendűnek, mellőzhetőnek tekintik. Ez tény, kár volna tagadni". Ezzel együtt jár "a gondolkodás utilitarizmusa, az esztétikai kritériumok kezdetlegessége". (77) Nekünk módunkban áll javítani ezen a helyzeten, mert nem társadalmunk lényegéből fakad. Nem vagyunk kiszolgáltatottjai annak az "ipari rendszernek" (Galbraith), amely nem-utilitárius dimenziókat "természeténél fogva" (kiemelés tőlem, B. L.) nem szolgálhat és nem is szolgál, tehát mindenképpen igyekszik lebecsülni őket." (78) A humán kultúra háttérbe szorítása nem fér össze az elidegenedés leküzdésére irányuló szándékkal! Igaza van Galbraith-nek, amikor azt írja, hogy ez a náluk "fennálló rendszer etikájára" (79) jellemző.

Nem zárhatjuk le a kultúra elidegenedésének tárgyalását anélkül, hogy szót ejtenénk az úgynevezett "tömegkultúráról". Lényegét a kultúrális igények nélküli em-

ber kulturális igényeinek kielégítése jellemzi. Mégpedig oly módon való kielégítése, amely meghagyja primitív szellemiségének fokán az igénytelen átlagpolgárt. A tömegkultúra termékei megóvják a konformitás jegyében kialakult életszemléletet minden "zavaró" tartalomtól. Valójában alkultúrát jelent, pótlókat, amely nem építi a személyiséget, csak kikapcsolódását (nem pusztán a munkából, de az élet emberi kérdéseiből) valósítja meg. Riesman úgy látja, hogy az "ipari fejlettség és a tömegkultúra a jelek szerint összetartoznak." (80) Ezt megerősíteni látszik (sok tapasztalattal egyetemben) Kon állásfoglalása: "Bizonyos kérdések, amelyekről fentebb a 'tömegkultúrával' kapcsolatban beszéltem, a szocialista társadalomban is időszerűek." (81)

Az anyagi eszközök kultuszának (amely teljes meztelenségében a fogyasztói társadalom gyakorlatában mutatkozott meg) korábbi előzményei - kapzsiság, fényűzés stb. - minden osztálytársadalomban kialakultak. Kritikája egykorú vele: szatírákban, a vallások egyenlőségi tanáiban, parasztháborúkban s számtalan más formában kapott hangot.

Amikor az elméleti gondolkodás kezdett számolni vele, mint a gazdagságnak az emberi egyenlőtlenséget elmélyítő fülhalmosodásával - az orvoslására kidolgozott elméletek, mint az emberi szükségletek redukálásának tanai fogalmazódtak meg. Az utópista elméletek, egészen a Marx előtti utópista szocializmusig, a termelésnek a legalapvetőbb emberi szükségletek fedezésére való leszorításában vették megtalálni a megoldást.

A felvilágosodásban hasonló kiindulású gondolatok születtek, elsősorban a Rousseau-féle naturalizmusban, amely az ember "természetes" szükségleteinek fedezését tartotta csupán kívánatosnak.

Marx az utópista szocialisták elméletét (és saját korábbi nézeteit) azáltal tudta meghaladni a Gazdasági-filozófiai kéziratokban, hogy fölismerte a szükségletek pozitív szerepét, bővülésüknek a haladást elősegítő, mozgató voltát. Nem csupán mint civilizatorikus ártalmakat kezelte őket. Úgy jellemezte elődeit, mint a magántulajdon olyan ellenzőit, akik nem túljutottak már rajta, hanem még el sem jutottak hozzá. Az az érdem azonban elvitathatatlan az utópista elődöktől, hogy a szükségletek alapvető társadalomelméleti jelentőségére, ha fondácul fölfogva is, ráirányították a figyelmet.

A huszadik századi gondolkodásban is felszínre került a szükségletek redukálásának eszméje, két szociológiai irányultságú szerzőnél. Ők azonban már nem a szentszegénység naív tanát hirdetik meg, nem a szükségletek minimumra redukálását, hanem ésszerű szintre csökkentését. Erich Fromm a fogyasztás területére összpontosít elsősorban (a marketing orientation ellen tiltakozik), Galbraith a gazdasági növekedés csökkentését kívánja. Ennél mellbevágóbb gondolatot amerikai közgazdásztól aligha hallott a polgári közvélemény. (A chilei fasiszta hunta hatalomra jutásakor máglyára dobta a könyveit, többek között Marx műveivel együtt.)

Kisebb visszhangot verve, más tudósok is hangot ad-

tak hasonló - népszerűtlen - nézeteiknek. Így például René Dumont, a francia Állami Agronomiai Intézet professzora Utópia vagy halál c. könyvében. Szerinte a népességszabályozásnál is sürgetőbb szükségsszerűség a pazarló - nem pusztán individuális, hanem nemzetgazdasági szintű - fogyasztást mérsékelni. (82) Az ehhez hasonló gondolatok lényegében visszhangtalanok maradtak, amíg a környezet-szennyezés végzetessége nyilvánvalóvá nem lett, s amíg fel nem lépett az utóbbi évek energiaválsága.

Az emberi szükségletek felülvizsgálatának igényét tehát fölveti a kor társadalmi valósága, a szükségletek elméleti kérdéseire irányítva figyelmünket.

"Márx kifejezetten hangsúlyozza - állapítja meg A német ideológiára hivatkozva Márkus György -, hogy az ember első valóban emberi-történeti viszonyát a természet-hez a termelés és az új szükségleteknek ebből következő kialakítása alkotja". (83) A szükségletek tehát nem mint adottak jelennek meg Marx szemléletében, hanem mint termeltek. Mégpedig: az előidegenedés rendszerében termeltek.

Ezek után némiképp nehezen érthető, hogy miért veti el Márkus György sommásan Fromm gondolatát, a valódi emberi szükségletek felismerésével kapcsolatban: "Egyes következtetéseiben Fromm aztán messze továbbmegy e koncepción is, pl. az állandó és történelmileg változó szükségletek marxi megkülönböztetését már teljesen a felvilágosodás szellemében változtatja át, 'az ember lényegében gyűkereső', igaz és hamis, 'mesterséges' szükségletek el-
lentétévé, a szocializmus fő célját az igaz emberi szük-

ségletek felismerésében és megvalósításában jelölve meg." (84)

Valóban nem szerencsés az "ember lényegében gyökerező" és "mesterséges" szükségletekről beszélni. Az előbbi kifejezés időtlennek tűnetheti föl azt, ami csak mint tendencia írható körül egyszer s mindenkorra, megvalósulása nagyon is konkrét, történelmileg determinált. A "mesterséges" kifejezés pedig eltakarja azt, hogy vele szemben a leginkább kívánatos szükségletek is csak termeltek (ennyiben tehát mesterségesek) lehetnek. Azonban hogy mire gondolt Fromm, azt az igaz és hamis szükségletek megnevezése egyértelműbben kifejezi. Az igaz szükségletek (jóllehet) nem a nembeli lényegből fakadnak - de annak irányába mutatnak. A hamis szükségletek fogalma pedig a nembeli gazdagság érdekét nem szolgáló, azt hátráltató partikuláris különérdeket jelöli (például a fogyasztói társadalom manipulált szükségleteit).

Az ilyen értelmű szembeállítás gondolatát más szerzők állásfoglalásai is megerősítik. Mindenekelőtt Marxot említjük. Annak ellenére, hogy felismerte, tudomásul vette s rendszere sarkalatos pontjává tette a szükségletek előrelendítő szerepét, távolról sem idealizálta. Mint a Kéziratokban írja, "a termékek és szükségletek kiterjesztése embertelen, kifinomodott, természetellenes és képzelt sóvárgások kialakulását vonja maga után, a pénzfetisizmus világában. Adam ~~Smith~~ ^{Smith} "jellemezőnek" tartja, hogy Marx már doktori disszertációjában "harcot hirdet a vallás ellen annak a követelménynek a nevében, hogy a világot az ember szükségletei szerint rendezzük be." (86)

A belső szükségletek mellett, azokon valósággal erőszakot elkövető külső szükségsszerűségek is a szükséglet álarcában jelentkeznek az áru- és pénzfetisizmus talaján. Ágh Attila fogalmazásában: "A szükségletek bensőségével szemben, melynek kielégítésével az ember igazolódik, a cselekménye mozgása az ember külsődlegességeként mutatkozik." (87)

Heller Ágnes, Adorno nyomán, kvantitatív és kvalitatív szükségletekről beszél, hasonló jelentéstartalommal. (88) Marcuse igazi és nem igazi, más szóval szükséges és nem szükséges szükségleteket különböztet meg. (89)

Kaposi Mártonnak a szükségletekkel kapcsolatos filozófiai kérdéseket rendszerező igényvel tárgyaló tanulmánya (A szükséglet, az érdek és az érték összefüggésének néhány problémája) a reális és vélt szükségletek elkülönítését tartalmazza. "Az igény tulajdonképpen a reális és vélt szükségletek kellés formájában való tudatosulása" (90) - írja Kaposi, s már e fogalmazás magában foglalja a szükségletek objektivitását, vagyis a tudatosulástól független létét. Az objektív jelleg miatt lehetséges, hogy "a szükséglet nem feltétlenül a szükséglet hordozójában, hanem más egyénekben vagy közösségekben tudatosul." Mert: "A szükséglet korántsem az, aminek szükségét érezzük, inkább az, amire ténylegesen szükségünk van." (91) Az anyagi eszközök kultuszát magáévá tevő, manipulált tudatú ember ez utóbbi összefüggést képtelen átlátni.

Kaposi az alábbiakban definiálja a szükséglet fogalmát: "A szükséglet annak - vitathatatlanul objektív - szükségsszerűsége, hogy a lényegét tekintve tevékeny em-

ber a rajta kívül levő valóság bizonyos mozzanatait elsajátítsa." (92)

Az elsajátítás alapvetően kétféleképpen történhet: dolgok asszimilálásával (ezt nevezik alacsonyabb rendű szükségletek kielégítésének) - és magasabbrendű szükségletek kielégítésével. Ez utóbbiakról írja Kon: "Ezek a magasabbrendű szükségletek valóban korlátlanok, ez a szükséglet azonban nem egyszerűen dolgokra, hanem egy meghatározott élettevékenységre irányul." (93) Szociológiai tartalmát tekintve teljes mértékben egyet lehet érteni Kon gondolatával (hozzátéve, hogy természetesen a tárgyi és a funkcionális jellegnek dominanciája köthető csupán a két szükségleti szint egyikéhez-másikához, nem kizárólagossága.) Ugyanakkor a merev elvi elkülönítést joggal kifogásolja Garai László Az ember "szubsztanciális" és "funkcionális" szükségleteiről szóló tanulmányában, a filozófiai pszichológia genetikus aspektusából. Mert "az emberi alapszükséglet nem belső energiát lereagáló funkcionálásra és nem is valamilyen tárgy biokémiai szubsztanciájának asszimilálására irányul, hanem tárgyi tevékenységre és a tevékenység tárgyára." (94)

Távlati történeti szempontból is lényeges összefüggést fogalmaz meg Kaposi a szükségletkielégítés mértékével kapcsolatban. Mint írja, "nem szabad szem elől tévesztetni, hogy az optimális nem feltétlenül azonos a maximálissal. A szükségletkielégítés optimális mértéke a cselekvés szabadságának legmagasabb foka; olyan szint, amelyen a kielégítés pillanatnyisága alárendelődik a pers-

pektivikusságnak, a szabadság nem aláássa, hanem továbbra is megalapozza önmagát." (95) A szükségleteket és a képességeket azért is nevezthette együttesen "nembeli lényegi erőknak" Marx, mert (mint Kaposi megfogalmazza) "Az optimális szükségletkielégítés képességfejlődéshez vezet". (96)

Az optimális szükségletkielégítés szükség szerinti szükséglet-redukciót illetve indukciót is megkövetel. (Pontosabban, Kaposi szóhasználatával, igény-redukciót.) Ez a kérdés közvetlenül a kommunizmus értelmezéséhez, dimenzióhoz vezet át. "Az igénynek a szükséglettel való azonosítása gyakran kísért a kommunizmus elképzelésekor, a szükségletek szerinti elosztás értelmezése során, s ezért tekintik sokan utópiának a kommunizmust." (97) Világos tehát, hogy a társadalmi haladás az emberi szükségletek ésszerű minőségi és mennyiségi meghatározóinak tudatos megtervezését igényli. Nem csak a jövőbeni, de a jelenkori haladásal is ellenkezik, ha e téren a spontaneitás érvényesül. A szükségszerűség birodalmába hűz vissza.

Marx A tőke III. kötetében ír az emberi képességek szabad kifejtésének alapfeltételéről: "az emberi erő-kifejtés, mint öncél, a szabadság igazi birodalma (...) azonban csak a szükségszerűség e birodalmán, mint alapján, virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése." (98) (Kiemelés tőlem, B. L.)

Ennek az alapfeltételnek objektív tendenciák nem kedveznek korunkban. Szó volt már Galbraith megfigyeléséről, hogy az emberek önként lemondanak a szabad időről. "Haszontalan dolog - írja Galbraith - több szabad időt

sürgetni mindaddig, amíg az ipari rendszer meg tudja győzni az embereket, hogy a javak birtoklása jóval fontosabb." A mi társadalmunkban nem működik erről meggyőző apparátus, s ezért nem vagyunk kilátástalan helyzetben; módunkban áll változtatni. Ez viszont szükséges, mert maga az objektív tendencia - "minthogy a munka kellemesebb és az igények megnőttek, az ember hajlamos arra, hogy inkább a több munkát, mint a több szabad időt válassza" (99) - nálunk is fennáll.

Erich Fromm sokatmondó című könyvének (Escape from Freedom, azaz menekülés a szabadságtól) alap gondolatát több szerző is megerősíti napjainkban, így például Max Horkheimer és Herbert Marcuse. Marcuse Az utópia vége c. írásában írja a következőket: "a szabadság iránti szükséglet a fejlett kapitalista országokban az uniformizált népesség nagy részénél nem áll fenn, vagy már nem áll fenn, mint életbevágó, szükségszerű szükséglet. (...) Az egyének tulajdon szükségleteikben újratermelik a represszív társadalmat, amely mindezekig megakadályozta az ugrást a menyiségből egy szabad társadalom minőségébe.

Ez az eszme implikálja, hogy az emberi szükségleteknek történelmi jellegük van. (...) És nem valami kigondolt dolog szakítani azoknak a szükségleteknek a folytonosságával, amelyek már magukban hordják a repressziót, hanem olyan valami, amely magában a termelőerők fejlődésében van megalapozva. E fejlődés már olyan szintet ért el, mely valóban új szükségleteket igényel, hogy tulajdon lehetőségeit érvényre juttassa." (100) Hogy e Marcuse-féle prog-

ram megvalósíthatósága milyen problémákat vet fel, abba most ne bonyolódjunk bele. Most csak a minőségileg új szükségletek kialakítására vonatkozó igény megfogalmazása érdekes számunkra. Nálunk az egyre humanizáltabb szükségletek kialakítását nem keresztezik kizáró mechanizmusok. Módunkban áll a lenini értelemben vett kultúrális forradalom gyakorlatában humanizálni a bennünket ma jellemző szükségleteket.

A lenini kultúrális forradalom-felfogás jelentőségére e dolgozat pedagógiai fejezete fog kitérni. Most csak jelezni szeretnénk, hogy mennyire fontos egyfajta hangsúlyeltolódást korrigálni, amely a társadalom életében a gazdasági szféra túlhangsúlyozásában jelentkezik. Calbraith megfogalmazása szuggesztíven kifejezi a lényegét, s számunkra is tanulságos, annak ellenére, hogy minőségileg jelentősen kisebb mértékben érvényesül nálunk az általa leírt szemléleti torzulás. Erdemes Calbraith-tól ismét kissé hosszabban idézni: "gondolkodásunkban és cselekedeteinkben szolgáivá lettünk a gépezetnek, amelyet a magunk szolgálatára teremtettünk. Sok tekintetben kényelmes ez a szolgaság; akadnak, akik csodálkozva vagy éppen felháborodással veszik majd tudomásul, hogy a menekülést hirdetem. Hja, vannak örök elégedetlenek, mondják. Emancipációnk általános körvonalait szeretném javaslataimban fölvezetni. Ellenkező esetben a gazdasági célok más, jóval értékesebb szempontok rovására teljes egyeduralkodást szereznek életünk felett. Pedig ami igazán számottevő, az nem javaink mennyisége, hanem életünk minősége.

Rendkívül veszedeelmesnek tartom jelenlegi eljárásunkat, amellyel fenntartás nélkül alávetjük magunkat a technika fejlődésének. Ez végső soron létünket fenyegeti. Igyekszem ebben a kérdésben alternatívákkal szolgálni. Veszéllyel fenyeget az is, hogy oktatási rendszerünk kizárólag gazdasági célok szolgálatába kerül." (101)

Galbraith állásfoglalása azért különösen érdekes a számunkra, mert őt, a közgazdászt nem lehet a humán értelmiségi elfogultságával vádolni.

Hogy a gazdasági szempont nem csak a tőkés társadalomban kapott eddig lényegesen több figyelmet egyéb dimenziókkal szemben, arra rávilágítanak a szocialista életmód kutatásával foglalkozó I. V. Besztuzsev-Lada professzor szavai: "a tervezésről vallott felfogásunk is megváltozik. A változás lényegét így tudom megfogalmazni: eddig a gazdasági tervezés állt a figyelem középpontjában, most viszont anélkül, hogy ennek fontosságát elhanyagolnánk, új fejlődési szakaszba lépünk, amikor is a gazdasági tervezés átnő a szélesebb alapokon nyugvó társadalmi tervezésbe." (102)

Hogy a szükségletekre miért kell kitüntetett figyelmet fordítanunk az emberi személyiség formálódásának kérdéseit érintve, arra magyarázatot ad Kaposi Márton alábbi néhány sora: "Az értékek általában a szükségletek és érdekek szempontjai szerint differenciálódnak. (...) A szükséglet, az érdek és az érték az emberi képességek, illetve azok leglényegesebb megnyilvánulása, a munka alapján, valamint egy másik alapvető emberi minőség, a

szabadság alapján értelmezhető, illetve egymás által, korrelációsan pontosítható kategóriáknak bizonyultak". (103)

Sztolovics az eszményekről szólva fogalmaz hasonlóan:

"Minden eszmény az emberi törekvések és cselekedetek célját fejezi ki, ez a cél pedig az egyes társadalmi csoportoknak, osztályoknak a társadalmi lét által meghatározott szükségleteit és érdekeit tükrözi." (104)

Az eszményeket követő és értékeket valóra váltó tevékenységek, amilyen a személyiségfejlesztés is, nem hagyhatják figyelmen kívül a szükségletek realitását.

A SZÜKSÉGLETEK PSZICHOLÓGIAI PROBLÉMÁIRÓL

Az elidegenedés jelenségeinek filozófiai vizsgálata, a magasan fejlett ipari társadalmak fejlődési tendenciáinak szociológiai elemzése logikusan vezetett el az emberi szükségletek problémaköréhez. A filozófiai-szociológiai elemzés kimutatta, hogy a történeti korszak társadalmi pszichikuma (Plehanov kifejezése) az egyén pszichikumát személyes szükségletein, rájuk épülő érdekein keresztül befolyásolja.

A szükségletek végtelen halmazából melyek azok, amelyek kitüntetetten pszichológiai jelentőséggel bírnak? A szakirodalomnak egyelőre nincsen végleges válasza erre a kérdésre.

Központi kategóriává a szükségletek Kurt Lewin dinamikus lélektanában, valamint Edouard Claparède funkcionális pszichológiájában és pedagógiájában váltak. Lewin szerint a szükségletek alkotják a személyiség magvát, és egyúttal a pszichés energia forrásai.

Lewin és Claparède e téren kevés elméleti előzményre támaszkodhatott, jobbára csak a biológia tudományából vett mechanikus determinista szellemű premisszákra. "A lélektan - írja Claparède, - igen elhanyagolta a szükségletek kérdését. E jelenség fontosságát, úgy tűnik, azzal leplezték el, hogy szerepét az ingernek tulajdonították. Az inger váltja ki a reakciót: ez a dogma uralta és uralja még mindig a magatartás tudományát." (1)

A hazai szakirodalomban Garai László tett kísérletet arra, hogy a szükségleteket alap-kategóriát megillető hely-

re ^(tegye) helyezze egy elméleti konstrukcióban. A kérdéskör szakirodalmi feldolgozottságát három évtizeddel később Garai sem látja kielégítőnek. Az általa adott helyzetkép implicite már a szükségletek claparède-i felfogásának bírálata is tartalmazza: a szükségletek értelmezését "a materialista pszichológia általában kétféle módon szokta megközelíteni. Az egyik módszere a fenomenológiai leíró eljárás, amely egyszerűen számbaveszi és jellemzi a különböző anyagi és szellemi (intellektuális, etikai, esztétikai stb.) alacsonyabb- és magasabbrendű szükségleteket, anélkül, hogy felvetné ezek genezisének, a közöttük lévő kapcsolatoknak, az emberi szükségletvilág lényegi magjának problémáját. A másik módszer mindezeket a szükségleteket maradéktalanul visszavezeti az állati létfenntartási szükségletekre, ezekben véli megtalálni valamennyi emberi szükséglet lényegét." (2)

A Garai által másodikul említett módszertani kifogás támasztható Claparède munkájával szemben is. Az elméleti hiba forrása, hogy Claparède nem vette figyelembe azt a törvényszerűséget, amelyet Engels A természet dialektikájában leírt, és a mozgásformák egymásra való visszavezethetlenségének nevezett.

A szükségletek köréből a pszichológia, mind a mai napig, paradox módon a speciálisan emberi szükségletekkel foglalkozott a legkevésbé. A tisztán humán szükségletekkel kapcsolatban a pszichológusok körében a "legelterjedtebb attitűd: a felsorolt problémák ignorálása" - írja Garai. (3)

Claparède joggal hangsúlyozza, hogy az inger csak akkor válik relevánssá, tehát választ implikálóvá az egyed szá-

mára, ha belső szükségleteit érinti. E szempont nem csupán a mechanikus determináció elutasításához érv. Figyelembevételére annak is feltétele, hogy egyáltalán tágabb értelemben vett személyiséglélektani keretbe tudjuk foglalni a szükségletekről kialakított felfogásunkat.

Körül kell határolnunk a szükségleteknek azt a körét, amely sajátosan emberi, s amely az integrált személyiség struktúrájába mint dinamikus komponens kapcsolódik. Melyek azok a szükségletek, amelyek nem csupán a tevékenység elemi szintű motivációjához járulnak hozzá, hanem amelyek viszonylag tartós személyiségtulajdonságként, az irányultság szintjén is kifejtik hatásukat?

Gegesi Kiss Pál a szükségletekről szólva árnyalt szóhasználatot alkalmaz: "Melyek az emberi alapvető egészséges fiziológiai "szükségek", szükségletek és pszichológiai igények, tendenciák?" (Kiemelés az eredetiben.) (4)

A fiziológiai "szükséglet" és a pszichológiai "igény" megkülönböztetése Gegesi Kiss könyvének kontextusában logikus, koherens. Hogy mégis a szükséglet kifejezés mellett maradunk továbbra is, szűkebb pszichológiai értelemben is, annak oka az, hogy az igény kifejezés más kontextusban fogalomkeveredést okozhatna a szó egyéb, differenciáltabb jelentéstartalma változataival. Mindenesetre a továbbiakban a szükséglet fogalmát eleve humanizálódott szükségletként értjük.

Amit Gegesi Kiss Pál ajánl terminológiájával, lényegében a fogalom körének szűkítése. Mégsem lesz ezzel ²⁾könyvebb a dolgunk. Sőt, szükségszerűen megszaporodnak az elméletileg nem mellőzhető mozzanatok. Jól megvilágítja ezt Marx követ-

kező megállapítása: "... az ember szükségleteinek korlátlan-sága és kiterjeszthetősége révén emelkedik ki az összes többi állat elé..." (Kiemelés tőlem, B.L.) (5) Mennyiségi értelemben tehát azzal kell számolnunk, hogy áttekinthetetlen sokféleségben, korlátlanul épülnek föl a humán szükségletek.

Ha elvileg is végtelenek az emberi szükségletek - akkor ebből egy igen lényeges módszertani megfontolás adódik.

Ellentétben a szakirodalom eddigi törekvéseivel, nem fölsorolását kell adni a végtelen (tehát fölsorolhatatlan) humán szükségleteknek. Igyekezni kell struktúrájukat elméletben rekonstruálni. Vagy, ha ez a cél egyelőre megvalósíthatatlan, mindenesetre a struktúráló tényezőket lenne kíváncsi megfogalmazni.

Nem csupán szóhasználati, hanem szemléleti kérdés is, hogy szükségletként kezelünk-e olyan pszichikus képződményeket, amelyeket a lélektan esetleg számon tart a személyiség-struktúra más faktoraiban is? Könnyen lehet, hogy szükségletekről szólva, ugyanarra gondolunk, amit mások szívesebben neveznek (például a grúz iskola szellemében) a beállítódás komponenseinek - éppannyira jogosan. Talán mégis indokolt, ha a beállítódásban már erőteljesebben szociális meghatározottságú tényezőt látunk; úgy lehetne mondani: konkretizálódott szükségletet. Egyébként, az integrált személyiség bonyolult kölcsönhatás-rendszerét ismerve, jogosnak tekinthetjük a faktorok közötti határok rugalmas, dinamikus módon történő kijelölését. Hiszen számos pszichikus komponens, amely ma még nem fejlődött határozott szükségletté, holnapra az lehet, úgy, hogy közben nem veszíti el a

személyiség más faktoraihoz kötő minőségét sem. Veczko József egy tanulmányában így írja le egy potenciális szükséglet megalapozását: "A kérdésnek a személyiség oldaláról történő megközelítése világossá teszi, hogy az élményszerű oktatás nemcsak a napi tanulmányi feladatok teljesítésére ösztönzi a gyermeket, hanem pszichológiailag megalapozza a későbbi önképzés szükségességét is." (6) Ez az idézet a szükségletek előtörténetére irányítja a figyelmünket.

Hogy a lélektani jelenségekhez adekvát legyen a megközelítésmódunk, nagyon fontos szem előtt tartani egy, a szükségletek kialakulásával kapcsolatos körülményt. Azt tudniillik, hogy bár a szükségletek par excellence a külvilággal kapcsolatot fenntartó pszichikus képződmények, létrejöttük mégis a pszichikumban történik (nem a külvilágban!): pszichológiai szükséglet-minőségük lélektani történések eredménye! Ha például Claparède ezt figyelembe vette volna, bizonyára nem írja le az alábbi szavakat: "A szükséglet biológiai törvény, vagyis nem lélektani törvény." (7) A természeti környezet létfeltételeket teremt, szükségszerűségeket is - de szükségletet nem. Az csupán a létfeltételek által is meghatározott egyed vagy ^{faj} fejlődéstörténete során termelődik ki.

Ha a szükségleteket valóban egyoldalúan csak a környezet szabná meg, ahogy a mechanikus determinista iskolák feltételezik, akkor soha nem támadnának szükségleteink olyasmik iránt, amik a környezetben nincsenek adva. Beérnénk az adott létfeltételekkel - és ezzel fejlődésünk holtvágányra futna. Mert - és ebben mélységesen igaza van Claparède-nek - "a lelki élet fejlődése azzal a távolsággal áll arányban,

amely a szükségletek és az őket kielégítő eszközök, módok között van." (8) Az oxigén-szükséglet biztosítása például (közvetlenül adott a természeti környezetben) nem igényel pszichikus tevékenységet - érvel szellemesen Claparède.

A szükségletek tehát, a szokványos megfogalmazásokkal ellentétben, nem tükrözik egyenesen a valóságos környezetet. A szükségletek az ember természeti-társadalmi léte által, az emberben teremtetek.

Nemcsak hogy nem egyenes tükröződése a valós környezetnek a szükséglet-struktúra, de igen gyakran éles eltérés, szakadék lehet közöttük, - ahogy Herman István megfogalmazásából kitűnik. Herman társadalomtudományi általánosságban beszél, de amit mond, a szűkebben értelmezett pszichikus szükségletekre is igaz: "A fantasztikum áthidalja egyfelől a szükséglet és valóság közti szakadékot, s mágikus majd mitikus formában termelődik ki. S nem is az a probléma, hogy kitermelődik, hanem az, hogy - az emberi lét egyik sajáttságaként - maga is szükségletet termel: vagy saját továbbvitelének, vagy saját megszüntetésének szükségletét." (9)

Az emberi lét egyik sajáttsága tehát, hogy szükségleteink nem a valóságos környezet merev függvényeként állnak elő, hanem belső létünkkel magunk is hozzájárulunk termelődésükhöz.

Ha a mechanikus-determinista biologizáló álláspontot meghaladva, a természeti környezet fogalmát kiegészítjük a szociális környezet fogalmával, még akkor sem leltünk rá a szükségletek forrásvidékére. A szükségletek az ember és em-

beri-tárgyi környezete közötti kölcsönhatásból fakadnak.

A személyiség aktivitásának, tevékenységének szerepét a szükségletek alakulásában már ahhoz is kell látnunk, hogy körülírjuk, miben áll a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek sajátossága a tágabban felfogott, szociálisan jelentős szükségletekhez képest?

Közkeletű az a megállapítás, hogy szükségletei kielégítésével az ember a környezetével való egyensúlyát biztosítja. Azonban nem csak az szükséglet, ami "létfeltétel".

A személyiség belső feltételei szempontjából is parancsoló érvényűek a szükségletek, és éppen a személyiség belső egyensúlyát biztosító szükségletek érdemlik a szűkebb értelemben vett pszichikus szükséglet elnevezést.

Nem arról van tehát szó, hogy az számít szükségletnek, ami nélkül az ember nem tudna élni. Hanem az, amelynek hiányában - keresésére indul, mozgásba hozva pszichikus funkcióit. Ezért motívum a szükséglet; s akkor is betölti ilyen szerepét, ha a kielégítése lehetetlennek bizonyul.

A belső egyensúly nem független a külsőtől. Ezt a dialektikus materialista nézőpontból teljesen nyilvánvaló összefüggést azért kell kiemelni, mert az ember belső szükségleteibe interiorizáltan beépülő szociális szükségleteket az individuális és biológiai orientációjú pszichológia nem képes megérteni. Claparède például csak lábjegyzetben érinti őket, nem titkolva értetlenségét: "Vannak ugyanakkor olyan esetek is, amelyekben a pszichológiai élet teljesen függetlenedett a szervezet vegetatív szükségleteitől. Így, a hősiesség esetében a hős életét valamely ideálért áldozza

fel, tehát olyan szükséglet miatt, amelyet egyedül ezek a 'másodfokú' mechanizmusok teremtettek meg, s amely szemben áll azzal az organikus integritás-szükséglettel, amely rendszerint az egyén végcélja. Ugyanezt lehet megállapítani az öngyilkosság némely eseteiben is. Ezek a szabály alóli kivételek, amelyek azt mutatják, hogy az egyén túlnőtt önmagán, magasabb célra tör, mint saját létezése, nehéz problémát jelentenek a biológiai lélektan számára." (10) - Azért is tanulságos ez a részlet, mert rávilágít, hogy Claparède a pszichológiai élet autonómiáját jobbra csak szélsőséges megnyilvánulásaiban látta meg. Relatív, tehát reális autonómiáját, amely minden mozzanatában föllelhető, nem tudta rendszere részévé tenni.

A pszichikus szféra autonómiájának határait fölmérni pedig - elengedhetetlen feltétele a pszichológiai vizsgálódásnak. Ehhez az autonómiához az is hozzátartozik, hogy a pszichikus szükségletek kielégítésével teremtett belső egyensúly (éppen az interiorizált szociális tartalmak következtében) fontosabbá válik a személyiség számára, mint a külvilággal való lehetséges összhang. Ahogy Radnóti Miklós kifejezte, a konformista magatartás alternatíváját mérlegelve: "Ha ezt követed, élhetsz valahogy; | bölínlhatsz meleg ételek fölött | és az esti csöndben leköpheted magad!" (Kortárs útlevelére). - A szociológiában David Riesman a "kivülről irányított ember" és "autonom ember" fogalompárjával tapintott rá e dilemmára. Természetesen, fogalmainak korhoz kötött jelentése van, s szociológiai tartalmukban nem azonosak a költői gondolattal.)

A pszichikum relatív önmozgásossága, öntörvényűsége az azona ponton határozódik meg, ahol a szükségletek az egyénre, a személyiségre jellemző struktúrába (és kapcsoljuk be az axiológiai szempontot: hierarchiába) rendeződnek. A pszichikum önérvényesítési törekvéseit határozzák meg a belső szükségletek. S nemcsak a törekvések létét - de arculatát is.

A magyar kifejezés nem eléggé rugalmas: a szükségletek ugyanis nem csak azt szabják meg, hogy mit kap vagy vár a világtól az ember, hanem azt is, hogy mit ad ő a világ, az emberi környezet számára. Ez utóbbi jelentésből többet foglal magába a dinamikus tendencia fogalma.

Mit találhatunk a szükségletekkel foglalkozó irodalomban a legigazibb pszichikus szükségletekről?

A szakmai köztudatot meghatározó munkákban egyfajta jellegzetes ugrást tapasztalhatunk, amelyet sok szerző átvett és továbbadott, mint nyilvánvaló (és úgy tűnik, éppen ezért kellő kritikával nem is kezelt) megállapítást. A szükségletek felsorolását ugyanis, szinte sablonosan, a legtöbb könyv és cikk szerzője hasonló nagyvonalúsággal végzi el.

Vegyük példának a Pszichológiai alapfogalmak kis enciklopédiája című könyvecske megfelelő címszavát! E könyv rendeltetése szerint nem szerzői nézetét, hanem a szakmai közfelfogást tükrözi: "A szükségleteket feloszthatjuk primer létfenntartási szükségletekre, ezekből származtatjuk a másodlagos, harmadlagos stb. szükségleteket. A társadalmi, történeti fejlődés folyamán az ember szük-

ségletei fejlődnek, változnak, és új szükségletek alakulnak ki, pl. magasabbrendű kultúrális szükségletek." (11)

Íme, a jellegzetesnek érzett ugrás: a (lényegében még biológiai) létfenntartási szükségletekből - egyenesen a már zömmel nem pszichológiai meghatározottságú magasrendű, társadalmi természetű szükségletekhez!

Amit átugrott a felosztás: a zömmel pszichológiai meghatározottságú közbülső szféra, amely már és még dominánsan pszichikai minőségeket ölel fel.

Egybecseng a fenti idézettel többek között a Juhász Pál és Pethő Bertalan által írott Orvosi pszichológia című fejezet ide vonatkozó néhány sora is az Alkalmazott pszichológia harmadik kiadásában: "Végeredményben az életjelenségekhez csatlakozóan a szervezetben végbemenő kémiai változások" az elsődleges szükségletek meghatározói. S "közvetlenül vagy nagy áttételekkel az elsődleges ösztönzésekre épülve" jelennek meg a másodlagos szükségletek. ⁺ (12) Ez utóbbiakra a következő példákat említik meg a szerzők: tanulás, alkotás, esztétikai élvezetek, tudományos kutatásra vonatkozó szükségletek, etikai, vallási értékek, kultúrált életmód.

Amit ezúttal is átugrottak: az áttételek, éppen az a közbülső mező, amelyben a par excellence pszichológiai természetű belső szükségleteknek kell elhelyezkedniük! Azoknak a belső indítékoknak, amelyeket a felsorolt magasrendű szociális jellegű tevékenységek is feltételeznek, mint motivációs bázist.

Hasonló kétlépcsősű felosztást tartalmaz Sz. L.

Rubinstein kézikönyve, anyagi és szellemi szükségleteket különítve el, "mint pl. egyfelől a táplálék iránti szükséglet, másfelől a könyv, a zene iránti szükséglet." (13) S az ugrás Rubinsteinnél hangsúlyozódik is azzal, hogy a szellemi szükségleteket leszűkíti a "szó szoros értelmében vett szellemi szükségletekre."

Lényegében a szakirodalomnak ezt a hagyományát követi A. G. Kovaljov is Személyiséglélektanában.

E hagyomány jegyében a legtöbb szerző a biológiai-lag közös szükségletek szintjéről azonmód a szociálisan, kultúrálisan közös magasrendű emberi szükségletek körére tér át. S közben koncepciójuk^(or)ból kívülrekednek a jellegzetesen pszichikus dominanciájú belső szükségletek, amelyek pedig legjobb fogódzói lehetnének a differenciálpszichológiai személyiség-megismerésnek.

Jóval ritkábban lehet találkozni a szakirodalomban olyan törekvésekkel, amelyek valamiféle rendszer megteremtésére irányulnak. Pertorini Rezső - Horváth Szabolcs Személyiségzavarok című könyve talán az egyetlen olyan magyar nyelvű munka, amely program³-szerűen szükséglet-lélektan. Gerincét, a szükségletek felosztását kevés módosítással Murray személyiségelméletéből vették át szerzői. A hazai nyelvterületen szinte úttörő jellege teszi elméletileg izgalmassá. Elsőrendű jelentőségre a pszichoterapeutikus gyakorlatban tehet szert e munka - elméleti oldalról tekintve, nem mindenben állná ki feltétlenül a korszerű személyiséglélektan bírálatát.

A szerzők az elkülönített szükségleteket felsorolás

formájában ismertetik. Még hozzá olyan bőségben, hogy a be-tűjelekkel ellátott szükséglet-kategóriák kimerítik az á-bécé teljes készletét.

Végre olyan szükségletekkel találkozhatunk, amelyek nem primér létfenntartásiak, és nem is "magasrendű" szoci-álisak. Annak a senkiföldjének föltérképezésére vállalkoz-tak Murray nyomán a szerzők, amelyet a korábban említett munkákban egyszerűen ignoráltak.

Közkeletű pszichológiai szakkifejezésekkel nevezik meg a szükségletekhez sorolt jelenségeket, így számunkra a fölsorolás pusztá megismétlése is elegendő ezúttal:

- A) Uralkodás
- B) Engedelmisség
- C) Autonomia
- D) Agresszió
- E) Megalázkodás
- F) A teljesítmény szükséglete
- G) Szexualitás
- H) Az érzékekre való reagálás
- I) Exhibíció
- J) A játék szükséglete
- K) Az emberekkel való jó kapcsolat szükséglete
- L) Az emberek elutasítása
- M) Narcizmus
- N) Támaszkeresés
- O) Gondozás
- P) A támadás elkerülése

- Q) Védekezés
- R) Ellensúlyozás
- S) Az ártalom elkerülése
- T) A rend szükséglete
- U) A szerzés, gyűjtés, birtoklás szükséglete
- V) Az én-ideál
- X) A superego
- Y) Néhány általános pszichés tulajdonság (14)

Már a vázlatos felsorolás áttekintése is lehetővé tesz egy néhány észrevételt. A Murray-Pertorini-Horváth-féle kategóriák tapasztalatiak; ez bizonyára növeli értéküket a gyógyászati gyakorlatban, de kritikusabb értékelést tesz szükségessé az elméletben. Ha általános lélektani tanulságokat akarunk levonni a szükségletek e skáláját vizsgálva, előbb ki kell szűrniünk azokat a "teljes értékű" szükségleteket, amelyek statisztikai általánosságban jellemzik a normál személyiséget. A kórlélektani megfigyelésekből levont következtetések átvihetőségének kérdése az általános pszichológiába - külön tanulmányt igényelne. Annyi azonban bizonyos, hogy a fenti szükségletek közül olyanoknak az érvényesülése, mint az exhibíció és a narcizmus, vagy az agresszió és a megalázkodás, semmiképpen sem törvényszerű az integrált személyiségben (még elfojtott vagy enyhe formában sem). Elmaradásuk távolról sem kell, hogy a személyiség funkcionális károsodását vonja maga után.

Ami feltétlen értéke a Murray-Pertorini-Horváth-féle kategorizálásnak, az az ellentétes szükséglet-párok kialakítására irányuló, meglehetősen következetes törekvés.

Az alternatív vagy, az esetek túlnyomó többségében egységre olvadó szükségletek (például: támaszkeresés - gondozás) egymás mellé rendelése lehetőséget teremt a differenciálpszichológiai megközelítésre (kinél melyik tendencia dominál?). Más oldalról pedig: a konkrét személyiség folyamat-jellegében való megragadását teszi lehetővé, mivel nem zárja ki ellentétes személyiség-állapotok, változó szükségletstruktúrájú aktuál-személyiségek egymásra következését.

A szükséglet-variánsok poláris párokba rendezése lehet a leginkább termékenyítő hatású gondolata e szisztémának. (Annak ellenére is, hogy a polaritás nem explicit a felsorolásban; csak meglehetősen biztonsággal nyomunkövethető.)

Jó értelemben zártabb rendszerre úgy tehetnék volna szerzői, ha bekapcsolták volna a genetikus szempontot is. Azaz: a szükségletek egymásra épülésének logikus rendjét követték volna. Felosztásuk így belülről erőteljesebben struktúrálódt volna. A párok mostani sorrendjét ugyanis önkényesen fölcserélhetnénk, a szisztéma lényegi módosulása nélkül is.

Ennél a belső struktúrátlanságnál egy fokkal szigorúbb rendszer-szerűséget valósít meg felosztásában Gegsei Kiss Pál. ⁽¹⁵⁾ Ő lineáris rendszert vázol föl, amelyben a régebbiről ismert kétlépcsős elgondolás differenciálódik tovább. Három szintet különböztet meg a "mai ember igényeiben": fiziológiai, - biológiai - és társadalmi szintet. Itt már nyilvánvalóan nem változtathatnánk meg önkényesen a sorrendet; annak ellenére sem, hogy a három fő kategória hatá-

rát talán másutt is meg lehetne húzni.

Félreértések elkerülése végett már most meg kell jegeznünk, hogy biológiai szükségleteken Gegesi Kiss Pál valójában pszichológiaiakat, pszichoszociálisakat ért. Hiszen közéjük sorolja például a jelteremtés igényét, és hozzáteszi: "az embert jelteremtő lénynek neveztem". Valójában az ember nembeli lényegét érintő egyik vonásáról van szó, differencia specifica-értékéről. S ilyen minőségében - aligha lehet pusztán biológiai szintű.

A fiziológiai szükséglet-érzetek után (amelyek között olyan pszichológiailag is jelentőseket is említ, mint a sírás-igény) a "biológiaiakat" így részletezi:

- Az élet állandósítása iránti igény;
- Odatartozás-érzés igénye (az emberpártól a világ-mindenségig kiterjedően);
(E szükséglet-csoportból eredezteteti Gegesi Kiss a megismerési igényeket);
- Elkülönülés-érzés igénye (az előbbi dialektikus ellentétpárja);
- Jelteremtés igénye ("az ember jelteremtő lény").

A társadalmi szükségleteknél a következő kettőt szerepelteti:

- A munka, munkálkodás iránti igény;
- A társadalom egészére támaszkodó és abból fakadó folyamatos biztonság érzésének igénye.

Azzal, hogy további három, vitathatatlanul pszichikus természetű szükségletet "komplex jellegűnek" nevez, Gegesi Kiss Pál félreérthetetlenül arra utal, hogy a fönt

leírt három kategória merev elkülönítését nem tartja célravezetőnek. A pszichológiai szempontból való jelentőséget egyik szinttől sem szabad eltagadni. (Komplex igények: az örömmérés igénye, az úgynevezett "tartalomgyűjtési igény" és az életcél követésének igénye.) - Ellentmondani látszik ennek egy másik könyve hasonló kérdésekkel foglalkozó fejezete, amelyben csupán a társadalmi igények mellett szerepel a "pszichikus", mint értelmező jelző. (16) (Gegesi Kiss már idézett nézete szerint a fiziológiai szükségletektől fogalmilag is el kell különíteni a pszichológiai igényeket; mégis ettől eltérő szóhasználattal él ő maga nem egy helyen, például biológiai és fiziológiai "igényekről" szólva. (17) Nem Gegesi Kiss Pál értékes munkájának bírálatát célozza ennek megállapítása. Csupán arra kell a figyelmet felhívunk, hogy a szakirodalom, a szükségletekről szólva leggyakrabban köznyelvi jelentésértékű kifejezéseket használ, nem szabatos tudományos terminus technicusokat.

Ami ezt a fogalomkeveredést okozza Gegesi Kissnél, valójában "típushiba", a szakirodalomban másutt is gyakran előbukkan. Nem egy szerző, annak ellenére, hogy mindegyik fajta szükséglettel pszichológiai jelentőségük miatt foglalkozik, egy szűkebb körük számára sajátítja ki a pszichikus jelzőt.

E törekvés érthető, hiszen nem mindegyik fajta (szintű) szükségletben domináns az endogén meghatározottság. De attól, hogy erőteljesebb bennük a külső meghatározottság, még lelki jelenségek maradnak. S e természetüket elvitatjuk, ha a szükségleteknek csupán egy szűkebb körét

nevezzük pszichológiaiainak.

Ezt az ellentmondást föloldhatjuk, ha a dominánsan pszichológiai meghatározottságú szükségleteket "tulajdonképpen" pszichikus szükségleteknek nevezzük.

Ezután következze a kitüntetett jelentőségüket biztosító kritérium föltárása!

Milyen téren ragadható meg a (korábban közbülső szférának nevezett) tulajdonképpen pszichikus szükségletek sajátossága a primér létfenntartási (fiziológiai-biológiai) - és a magasrendű szociális szükségletekhez képest? ^{ük} M₁nek alapján állíthatjuk, hogy benne erőteljesebben dominál a pszichikus jelleg?

E kérdés megválaszolásához nem elegendő funkcionálisan vizsgálni a szükségleti struktúrát; a szintek eredetét is vizsgálnunk kell.

Induljunk ki a kétlépcsős fölosztások által is számbavett szükséglet-szintekből!

1.) A primér létfenntartási (fiziológiai-biológiai) szükségleteket az jellemzi, hogy bár funkciójukat a személyiségben (a pszichikumban) töltik be, eredetük az objektív természeti környezetbe nyúlik vissza. (Ezen alapvetően nem változtat, hogy a személyiség vegetatív-szomatikus szubsztanciája egyéni színezetűvé teszi a primér szükségletek struktúráját is, belső arányaiban. A vegetatív-szomatikus szubsztancia maga is objektív természeti produktum.) A személyiség aktív beavatkozása szervezheti e szükségletek kielégítését tudatosan, de nem pusztá meglétüket.

2.) A magasrendű szociális-kultúrális szükségletek

is ^Yszemélyiségben töltik be funkciójukat (kielégítésre készítő voltuk által). Eredetük zömmel az objektív külvilág által meghatározott (hasonlóan a primér szükségletek szintjéhez - csak itt már társadalmi, s nem pusztán természeti környezetre kell gondolnunk). Olyan tartalmak szükségesek kielégítésükhöz, amelyek az emberiség közös, történetileg kialakult kultúrvivmányai. Az őserdőben felnőtt, állatok közé kivetett gyermekekben (a Tarzan-, Maugli-sorsúakban) kialakulásukat feltételezni is képtelenség. Pedig pszichikumuk nekik is van - egészen bizonyosan emberi szükségletekkel együtt, amelyek eleve magasabbrendűek az állati környezet szükségleteinél. Ez a megfontolás is nyomatékka^{ü)}llal ellene szól annak, hogy csupán a magasrendű szociális-kultúrális szükségleteket nevezzük pszichológiaiaknak.

3.) A fejlettségi szintek sorában valójában csupán a második hely illeti meg az itteni gondolatmenetünkben harmadiknak tárgyalt szintet: a közbülső szférát, vagyis a tulajdonképpeni pszichikus szükségleteket. Az eddigiekből nyilvánvalóan következik, hogy (mint minden emberi szükséglet) az e szinthez tartozóak is a pszichikumban töltik be funkciójukat. (Azt nem szükséges hangsúlyozni, hogy ugyanakkor következményeket implicálnak a személyiség interperszonális kapcsolataiban, társadalmi létében is - csak hogy már nem szükségletek minőségében, hanem az őket realizáló reakciómódok, tevékenységek formájában.)

Akkor hát egy terület marad, ahol a közbülső szint sajátosságát meg tudjuk találni, és ez: az eredete.

A két előző szint "fölosztotta" maga között az objektív természeti-társadalmi környezet terrénumát: a primér szükségletek a természeti környezet hatásait közvetítették a személyiségnek, a magasrendű szociális-kultúrálisak pedig a társadalmi környezet hatásait.

A tulajdonképpeni pszichikus szükségletek nem az előbbi kettő által már "feldolgozott" külvilágból - hanem (a külvilág által is meghatározott) személyiségből fakadnak. Ez indokolja önálló pszichikus rész-strukturaként való létezésüket.

A sajátosságuk tehát: funkciójukban és eredetükben is - dominánsan a pszichikumhoz kötöttek.

Ha a másik két szükségleti szint a környezetet közvetíti a személyiségnek, akkor azt mondhatnánk: a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek a személyiséget közvetítik - önmagának...

Az integrált személyiségben, annak reakciómódjaiban, tevékenységében természetesen csak elméletileg lehet elkülöníteni a külső és a belső feltételek determináló hatását; valójában egységbe fonódottan érvényesülnek. A személyiség önmozgása relatív; a dialektikus materializmus közismert tanítása a pszichikumban érvényesülő determinációról határozottan kijelöli határait. (A külső hatások a belső feltételek "prizmáján" megtörve haladnak át; a személyiség reagálásmódja: a külső és a belső feltételek eredő-szerű szintézise.)

A determináltságban megnyilvánuló relatív önmozgáshoz a személyiség különböző komponensei nem egyforma mér-

tékben járulnak hozzá. A külső hatások érvényesülésének a szükségletek közül az ^eredetükkel a külvilág felé nyitott primér - és a magasrendű ^üszociális-kultúrális szint kedvez inkább. Az önmozgás fenntartásának irányában az eredetét tekintve döntően endogén tulajdonképpen pszichikus szükségletek hatnak elsősorban.

A közbülső szférát a primér szükségletektől elhatárolni viszonylag könnyű. A hasonló jellegű indítékok közül az ösztönökkel lehetne összetéveszteni őket (minthogy ezekkel összhangban is kell lenniük). Ám az ösztönök ontogenezikusan nem változnak, s e körülmény lehetővé teszi a plasztikus, individuális struktúrájú pszichikus szükségletektől való elvi elkülönítésüket.

Több problémát okoz a magasrendű szükségletektől való megkülönböztetés. A tulajdonképpen pszichikus szükségletek sem a szociális minőségtől elvonatkoztatottak, mert a magasrendű szociális-kultúrális szint átformálónak hat rájuk. A pszichikumból veszik döntően az eredetüket, de nem egy elszigetelt én számára funkcionálnak. Pszichoszociális természetüket már ~~(csak)~~ az is biztosítja, hogy a személyiségben távolról sem csak a magasabb rész-struktúrák támaszkodnak az alacsonyabb szintű képződménye~~ke~~r. Kétirányú kölcsönhatás érvényesül a szintek között; a magasabb egységek visszaható módon regulálják (tudat al^latt vagy tudatosan is) az alacsonyabbakat, pszichoszociális arcukat meghatározva.

Hogy leírassuk ennek a felülről lefelé ható regulálásnak a mechanizmusát, ki kell térnünk egy néhány megállapítás erejéig a személyiség történeti meghatározottságára.

E meghatározottság ugyancsak régi és közismert tétele a dialektikus materializmusnak, amelyet az utóbbi évek kutatásai a marxista "antropológiában" sokoldalúan igazoltak. A pedagógia embereszmény-történeti kutatásai is ennek az elvnek a jegyében lettek tudományosak. Számunkra most elegendő, ha azt az egy aspektust ragadjuk ki, hogy a gazdasági-társadalmi alap változását az ideológiai felépítmény, a társadalmi pszichikum is, hogyan követi. E mozgás egyik jellemzője, hogy a társadalmi tudat a társadalmi léthez képest késéssel változik, lassabban. Joggal tételezhetjük föl, hogy a pszichikum belső életében is fázis⁽⁵⁰⁾osan zajlanak a történeti-társadalmi fejlődés hatásaira bekövetkező változások.

A szükségletek struktúrájára a következőképpen konkretizálható a fenti összefüggés: legerőteljesebben ellenállnak a változásoknak a primér szükségletek, legdinamikusabban pedig a magasrendű szociális-kultúrálisak követik őket. Ebben a tekintetben is közbülső helyzetet foglalnak el a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek. Viszonylag állandóak a filogenezis során (a magasrendűekhez viszonyítva) - és viszonylag állandóak ontogenetikusan is.

E fáziseltolódásból gyakran adódik az a helyzet az egyén életében, hogy újonnan kialakult, esetleg gyökeresen újszerű, magasrendű szociális-kultúrális szükségletei ráépülnek ugyanazokra a tulajdonképpeni pszichikus szükségletekre, amelyek a megelőző élet-szakaszokban kristályosodtak ki, és a két szint között nem támad ellentmondás. (Szélsőséges példával szolgálnak erre a renegáttá lett fanatiku-

sok, akik pálfordulásuk után töretlen fanatizmussal, azonos pszichés dinamizmustól hajtva küzdenek olyan szociális tartalmak ellen, amelyekért addig harcoltak.)

E szempontból, úgy tűnik, a magasrendű szükségletek szerepét tartalminak lehet minősíteni; a tulajdonképpeni pszichikusok eszerint formaként viselkednek, amelyeknek csak körvonalai tartósak, határozottak - egyébként készek változó (magasrendű) tartalmak befogadására.

Ebből következik, hogy a tulajdonképpeni pszichikus szükségleteknek inkonkrétabbnak kell lenniük a magasrendűeknél; leírásukkor is olyan kategóriák kialakítására kell törekednünk, amelyek az általánosság kellően magas fokán vannak ahhoz, hogy a különböző magasrendű szükségleteket, mint alternatív lehetőségeket ne rekesszék ki.

E tekintetben sok szempontból irányadó lehet Garai László munkája. (18) Garai az emberi szükségletek olyan rendszerének fölvázolására törekszik, amely tükrözi a szükségletek kialakulásának történeti logikáját. Filozófikus gondolatmenete azoknak a szükségleteknek föltárására irányul, amelyek a társadalmi lét filogenetikus lenyomatai az ember személyiségében. E szükségletek változó megjelenési formájaként az egyes társadalmi-történelmi korszakokban, de szubsztanciájukat már az ősközösségi társadalom kialakította. Meglétük az ember "nembeli lényegét" érintő kérdés. Garai rendszere a szükségleteknek általánosságban való megfogalmazását valósítja meg.

A legsajátosabban emberinek fölfogott szükségletből indul ki Garai, amikor a szabadság-szükséglet fogalma kö-

ré szervezi az általa számbavett szükségleteket. A dialektikus materializmus szellemében szabadságon nem csupán a külső kényszersztól való mentességet érti, hanem a környezetre való aktív, tudatos visszahatás lehetőségét és képességét is. Ez a fajta aktív beavatkozás a környezeti feltételekbe: az embert az állattól elválasztó képesség, a tudat velejárója. A szabadság-szükséglet más fogalmazásban a környezet feletti hatalom szükségleteként jelenik meg Garainál. Ugyanennek a jelenségnek újabb aspektusú megnevezése egy harmadik szinonima: a célkitűző és célmegvalósító tevékenység szükséglete.

E ponton rá is mutathatunk, hogy mit jelent a szükségletek általánosságban való megfogalmazása Garainál. Nem szűkíti tovább a fogalmat: semmiféle speciális megkötéssel nem él, amely lehatárolná, hogy miféle célok kitűzésére és megvalósítására vonatkozik eme szükséglet. Éppen ezért (és ez távolról sem jelent kritikát!) mindenfajta, egymástól gyökeresen eltérő cél visszavazethető ugyanerre a forrásra. A célkitűző és -megvalósító szükséglet kialakulása az antropogenezisig nyúlik vissza. Antropológiai-pszichológiai keretet jelent, amelyet tartalommal a konkrét társadalmi-történelmi meghatározók töltenek ki. Ez utóbbiak már pszichológián túli minőségek; a szükségletek filozófiai-pszichológiai általánosságú megfogalmazásába ezért nem kerülnek bele közvetlenül.

Egy másik tanulmányában e szükséglet folyamányaként, realizálhatósága egyik döntő biztosítékaként mutatja be Garaí a kollektivitás-igényt. (19)

A megismerés speciális funkciói is ugyan^(eml)eről a tőről fakadnak: "A szabadság-szükséglet elméleti mozzanata - a megismerés-szükséglet." (20) Minthogy pedagógiai-pszichológiai és didaktikai szempontból is messzemenő jelentősége van mindazoknak a pszichológiai tanításoknak, amelyek a megismerő tevékenység motívumairól szólnak, fontos megállnunk egy pillanatra. Igaz ugyan, hogy a megismerés e koncepció szerint sem öncél (nem azért élünk, hogy gondolkozzunk, hanem azért gondolkodunk, hogy éljünk - ^(William)James formulájában. (21)). Mégsem szabad ebből valamiféle prakticista, pragmatista konklúziókat levonni az oktatáselmélet számára. Nem csak a megismerési szükséglet igazi humánus természetének mondanánk vele ellent, de egyenesen determináló alapjának, a szabadság-szükségletnek. Mert ez maga is "az abszolútumra, a végtelenre irányul. E jellegénél fogva alapul szolgál az egyén törekvésének a véges, a relatív felől a végtelen, az abszolút felé." (22)

Sajátos szükséglet-csoportban (a "tisztán humán szükségletek") beszél Garai "az ember öncélú cselekedetiről" - s ez újabb érv a megismerés prakticista beszűkítő felfogása ellen.

A "tisztán humán szükségletek" körébe még két problémát utal Garai: az egyén és társadalom viszonyát (lásd például kollektíva-igény) és az ember abszolútumra törekvését (lásd szabadság-szükséglet). E hármas tagozódású terület komplex kifejeződése (a maga speciális szükségleteivel) az esztétikai szféra.

A szabadság-szükséglet a személyiségnek alapvető és

egyben átfogó tendenciáit határozza meg. Garai úgy látja, hogy ráépülő koncepciója lehetőséget nyújt "az ember bonyolult, ellentmondásokat magába foglaló, komplex pszichikumának filozófiai átfogására." (23)

Garai rendszerének ismertetését egy pedagógiai szempontból is figyelemreméltó gondolatával lezárhatjuk: "A szükségletek fejlődése mindig megköveteli a megismerés funkciójának és szervének fejlődését is. Utóbbinak fejlődése pedig visszahat a szükségletek alakulására." (24) A szükségletek tehát bonyolult rendszerben, dialektikus kölcsönhatásban a személyiség más komponenseivel, közvetett és közvetlen úton a fejlődés mozgatórugóiként szerepelnek. A gondolat elméletileg távolról sem meglepő, de pedagógiai konklúzióinak levonásával még jórészt adósak vagyunk.

Garai rendszere a szükségleteknek őstípusait, fő kategóriáit írta le. Természetesen nem kimerítő a felsorolása, nem is törekedett rá.

Hasonló szisztémában talán inkább teljességgel törekvő felsorolást ad Kardos Lajos. (25) Az ő nézetét a szükségletekkel kapcsolatban alapvetően realizmus jellemzi, ez különösen a később ismertetendő pszichoanalitikus elképzelésekkel való összehasonlításban tűnhetik ki.

Kardos, mint legősibb és legalapvetőbb motívumokról beszél a test szükségállapotairól, illetve az őket tükröző szükségérzésekről. (26) Ezután szintek elkülönítése nélkül tárgyalja, mint "a motiváció további formáit" a következő szükségleteket:

- cselekvési szükséglet,

- szabadság-szükséglet,
- kíváncsiság, tudásszomj,
- társaskapcsolat szükséglete,
- birtoklás (a létfenntartás szolgálatában),
- munka szükséglete,
- kultúrális szükségletek (kultúrált élet szükséglete),
- érvényesülési vágy (torzulása a hatalomvágy),
- versenyben való győzés vágya.

A pszichoanalitikus elmélet két képviselőjének, Erich Frommnak és Karen Horney-nek egyik-másik kategóriája kívül esik a tapasztalati ellenőrizhetőség határain. Ennek ellenére elgondolásuk értékes. Mindenekelőtt attól, hogy rávilágítanak a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek jellegére; ez módszertani szempontból sokat segíthet. Ha egyes kategóriáikról joggal azt mondjuk, hogy költői ízüek, tudományosan kevésbé megfoghatók - akkor csak részben gyakoroltunk bírálatot. Ugyanaz a megállapítás más oldalról elismerést is jelent. Arról van szó, hogy a belső szükségletek körülírásakor nem kis mértékben vagyunk "stílusérzékünkre" utalva. Nagyon sok múlik az árnyalatokon. Végülis olyan területen járunk, ahol az objektív megfogalmazásnak kimértek a lehetőségei. Akár megvalljuk, akár nem, a tulajdonképpeni pszichikus szükségletekről szólva nem tudunk teljesen elvonatkoztatni az introspekcióval nyert képzetektől, fogalmaktól.

A szociológiai orientáltságú Fromm fegyelmezettebb szóhasználattal él. Erős szelekcióval szűrte ki öt, ~~sz~~ alapvetőnek érzett szükségletet:

- kapcsolatok,

- transzcendencia,
- begyökeresedés,
- azonosság,
- világkép, világnézet. (27)

A félreérthetőség miatt meg kell jegyeznünk, hogy a transzcendencia távolról sem jelent itt idealista-metafizikus szükségletet. E fogalommal Fromm az ember önmegnemesítő törekvéseit jelöli. Az ember lépjen túl önmagán...

Bővebb ismertetésre szorul az azonosság fogalma is: az ember mentális integritását tartalmazza, az önmagunkhoz való hűséget, következetességet. Az emberi kapcsolatokban való kiteljesedés dialektikus ~~(ellentét)~~párja, a belső szuverenitásban való kiteljesedés.

Mielőtt K. Horney szükséglet-tanára térnénk rá, ugyancsak félreértések kizárása végett, meg kell világítanunk a gondolati környezetet, amely megfogalmazására hatott. Egy Frommtól vett idézet mindennél jobban megfelel e célnak: "Csak azt a gondolatot akartam hangsúlyozni, hogy a neurózis gyökereitől tovább kell lépnünk a kultúrálisan rendszerezített defektállapot eredetének problémájához; a normalitás patológiájának problémájához." (28)

Ha az utóbbi kiemelt paradox szókapcsolatot megfordítjuk (és miért ne tehetnénk éppannyi joggal egy paradox kapcsolat esetében?) - a patológikus jelenségek normalitásáról is beszélhetnénk, Fromm szellemében. Ez ugyan csak szójáték lenne, de bizonyára ébthetőbbé tenné szemünkben, hogy Horney miért beszél eleve neurotikus szükségletekről. A

pszichoanalitikus iskola túlsó szóhasználatát le kell fordítanunk a magunk nyelvére; hiszen Horney valójában egészséges lelki jelenségeket, szükségleteket tárgyal. Ha ragaszkodnánk a kórlélektani terminológiához, akkor is inkább azt kellene mondanunk, hogy a Horney által leírt szükségletek egyikének vagy másikának kiugró dominanciája jellemezheti a pszichopátiát, de akkor sem a neurózisokat. Hiszen csak mennyiségi, fokozati különbségről lehet szó a szükségleteket tekintve az egészséges és a kóros ember között, nem minőségekről. (Ez utóbbit csupán egy-két "költői" elnevezésű szükségletnél kellene fontolóra vennünk.)

A tíz szükséglet Horney szerint:

1. együttérzés és elismerés szüksége,
2. jóindulatú partner iránti szükséglet,
3. az élet leszűkítésének és kicsinek való megmaradásnak szüksége,
4. hatalom szüksége,
5. mások kihasználásának szüksége,
6. presztízs szüksége,
7. személyes csodálat,
8. önmagunk tökéletesítésének szüksége,
9. önállóság és függetlenség szüksége,
10. feddhetetlenség szüksége. (29)

A 3-as és a 7-es számmal jelölt szükséglet esetében kell valóban megengedni a neurotikusként való értelmezést.

A mások kihasználására való törekvést (gyakoriságának tagadása nélkül) talán célszerűbb lenne "mások fölhasználására" módosítani. Így talán törvényszerűbb; s a megfo-

galmazás eléggé tág ahhoz, hogy beleférjen a mások eszköz-ként - de társként való felhasználása is. Nyilvánvalóan az utóbbi a nemesebb, erkölcsi és szociális értelemben.

A feddhetetlenség szükségletét realisabb lenne talán a nyugodt lelkiismeret szükségleteként említeni. Egyébként döntően etikai meghatározottságú - tehát magasrendű szociális-kultúrális szükséglet.

Horney számol vele, hogy valamennyi szükséglet teljes kielégítése lehetetlen - emiatt alakulnak ki belső konfliktusaink. E belső konfliktusokról írott könyvében tesz kísérletet arra, hogy a korábban csupán felsorolt komponenseket azonos alapon felosztva, rendszerbe építse. Felosztási alappul a szükségleteknek más emberekre irányulását választotta:

- 1.) az emberekre irányuló szükségletek, pl. szeretet;
2.) az emberekkel nem számoló szükségletek, pl.
függetlenség;
- 3.) az emberekkel szemben ellenséges szükségletek,
pl. hatalom.

E csoportosítással igazában nem tette rendszerre Horney az addig/i felsorolást, a felosztás tagjainak elkülönítése kissé merev és erőltetett. Az azonban feltétlenül előrelépést jelent, hogy Horney is nyomatékkal kiemelte a szükségleteknek genetikusan is döntő mozzanataként a szociális kapcsolatokhoz kötődést.

Horney egy-két kategóriájának átstilizálása nem csupán azért volt szükséges, hogy elfogadhatóbbá tegyük őket a magunk szemlélete számára. A rendszerezési kísérletek áttekintése után megoldandó feladatként áll előttünk a különfé-

le leméletekből egy közös mag kiemelése, s egy saját elmélet, rendszer felépítése. Hogy a különböző helyről merített alkotóelemeket összhangba tudjuk hozni egymással, ahhoz több ízben is hasonló módszerrel kell élnünk; a lényegyet kiemelő közös névben egyesítve az eltérő szükséglet-változatokat, a pusztá megnevezésbeni különbségektől eltekintve.

Mint hogy a szükségletekről szóló, hozzáférhető szakirodalom jórészével megismerkedtünk az eddigiekben, s bizonyos elméleti megfontolásokat is sikerült kialakítani velük kapcsolatban, megkísérelhetjük (a továbblépéshez szükséges is) egy rendszer fölépítését.

Egy lehetséges rendszer struktúrálására még nem dolgozott ki elveket a szakirodalom - éppen ezért magának a váznak a megszerkesztése az elméletileg legfontosabb feladat.

Részletező kidolgozást a szakirodalom "mostoha-
gyermek" , a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek szintjéről szeretnénk, *adni.*

Az eddigi rendszerkezési kísérletek közül nem egy azért volt eleve sikertelenségre ítélve, mert a kutatók úgy próbálták meg felosztani a szükségleteket, hogy nem volt hozzá felosztási alapjuk. Igaz, tapasztalati úton is megoldható lenne a felosztás; de ha valóban természetes és lényagra tapintó, akkor legalább utólag ki kell tennie a felosztás alapjának. Ilyen alapot nem fogal mas meg a kutatók. antak

Amikor a domináns pszichikus jelleg okát kerestük a tulajdonképpeni pszichikus szükségleteknél, akkor e szükség-

ségletek differencia specifikáját tudtuk megragadni abban, hogy eredetüket tekintve is a pszichikumhoz kötődnek.

Valójában már e ponton kiugrott a szükségletek felosztásának természetes alapja: az eredetük.

Belső eredetűnek bizonyultak a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek - s a két régebből ismert szint, a primér és a magasrendű: külső eredetűnek.

A külső környezet két minőségileg eltérő szférára oszlik: a természeti - és a társadalmi környezetre. Előbbiből származnak a primér szükségletek - utóbbiból a magasrendűek. E szintek között közbülső helyzetet foglalnak el a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek.

E közbülső szint rész-kategóriáinak megállapításánál a szakirodalom adalékaira lehetett támaszkodni. (A szükségletek struktúrájának vázlatához előzetesen megjelöljük majd, hogy az egyes kategóriák mely szerzőknél milyen formában fordultak elő.)

A tulajdonképpeni pszichikus szükségletek sorának összeállítását is lehetőleg struktúráltan kell megoldani.

A következő megfontolás vezethet ebben: egyfajta sajátos, igen alapvető szükséglet az is (a szerkezet-funkció elve alapján), hogy az idegrendszer speciális rész-struktúrái funkcionáljanak. E funkcionálások (pszichikus rész-funkciók, részfolyamatok) az egynevezett alapfolyamatokba sorolhatók be. Ennek megfelelően föltételezhető, hogy a pszichikus szükségletek hármass felosztása intellektuális, érzelmi és akarati komponensekre természetes felosztás lehet.

A funkcionálásnak parancsszerű szükséglete azonban

nem csupán a rész-struktúrák vonatkozásában igaz, hanem az organizmus egészét tekintve is ~~(az)~~. Az ezzel kapcsolatos kutatások nyomán alakult ki az úgynevezett általános aktivitásdrive fogalma, amely Barkóczy Ilona-Putnoky Jenő Tanulás és motiváció című könyvében így szerepel (szerencsére, a többi elsődleges késztetéssel együtt, ami ezúttal fölmentést ad a primér szükségletek külön ismertetése alól): "A gyakorlatban megmaradhatunk annál az elterjedt felosztásnál, amely szerint az éhség és szomjúság, a szexuális és az utódápolási, az alvási, valamint a salakanyagok ürítésére és a védekezésre irányuló késztetések a legalapvetőbbek. Ezek mellé azonban az utóbbi egy-két évtized kutatásai újabbakat is sorolnak. Ilyen viszonylag függetlenhajtóerő pl. az ún. általános aktivitásdrive, amely a mozgások - általában a mozgásosság - fokozódásában nyilvánul meg." (30)

Ez az általános drive (humanizálódott változatának) más kifejezésekkel való megfogalmazásai előfordultak már korábban; a cselekvés és a szabadság szükséglete Kardosnál, a cselekvési és a növekedési szükséglet Claparède-nél, a játék szükséglete a Murray-Pertorini-Horváth-féle felfogásban. (Pedagógiai jelentősége miatt is megjegyzendő, hogy Claparède a szervezet növekedési-fejlődési szükségletéből eredeztette a tudásvágyat. (31)).

Bizonyára ide sorolható az érzékekre való reagálás szükséglete is (Murray-Pertorini-Horváth), amelynél egy kis időznünk kell.

Az emóciók aktivitása - fejti ki Ranschburg Jenő - abban a "homeosztatikus törekvésben mutatkozik meg, amely-

nek jelenlétét a kognitív funkciók fejlődése során Piaget már kimutatta, és amelynek lényegét az emóciók területén Hebb és McClelland fogalmazta meg legtömörebben: az organizmus születése pillanatától kezdve egy átlagos - relatív - izgalmi szintet igyekszik tartani, ha alatta van, a drive szint indukciójára, ha felette van, a drive szint redukciójára törekszik." (32)

Célszerű lenne a primér késztetések Barkóczy-Putnoky által adott felsorolását kiegészíteni egy speciális emóció-szükséglettel; így lehetne nevezni azt a tapasztalatok szerint erőteljesen magatartás-reguláló szükségletet, amely az igényelt izgalom-mennyiség és -intenzitás biztosására irányul. Igen sok magatartási megnyilvánulásnak (nem utolsósorban a műbefogadó tevékenységnek is) ez a szükséglet az egyik fő indítéka. Az ember akár egész aktuális élethelyzetét is annak megfelelően rendezheti, hogy idegrendszerén kellő mennyiségű és intenzitású emóció áramoljék át. (Szemléletesen nyilatkozik meg kóros formában a hiszteroid szémélyiségeknél.)

A Barkóczy-Putnoky könyv közvetlenül az általános aktivitásdrive után tárgyalja (vele zárva a primér késztetések sorát) a kíváncsiságot. "Igen fontos továbbá - s a pedagógiai gyakorlat számára is jelentős - primér drive az, amit a köznapi szóhasználatban elterjedt kifejezéssel kíváncsiságnak nevezhetünk. Ez már állatoknál is tapasztalható, de elsősorban a magasabbrendűeknél." (33)

Ezek szerint a primér késztetésekhez tartozik a kíváncsiság. Piaget Ranschburg által idézett nézete is ezt tá-

masztja alá.

Ellenkező álláspontot képvisel könyvében Kardos Lajos és Gegesi Kiss Pál. Igaz ugyan, hogy Kardos még a társaskapcsolatok előtt említi (kiváncsiság, tudásszomj), közvetlenül a cselekvési- és a szabadság-szükséglet után; de Gegesi Kissnél (megismerési törekvés) már mint az odatartozás-érzés iránti igény következménye jelenik meg (ez is figyelemreméltó pedagógiai szempontból), tehát viszonylag távolabb a primér szinttől.

Rubinstein a szintbeli hovatartozás kérdését minden bizonnyal eldöntő érvet hoz föl az antropoidák kiváncsiságát elemezve: "Megfigyelései alapján Vojtonisz lehetségesnek tartja, hogy a kiváncsiság (amelyet ő tájékozódó, "kutató" impulzusként jelöl meg) kikerült már a majmoknál a táplálkozási és a védekezési ösztön közvetlen alárendeltsége alól, túlnőtt azokon, és önálló szükségletként működik.

A "kiváncsiság", amely a majom látókörébe kerülő minden egyes objektumnak manipulálás útján való megvizsgálására irányul, az egyik fő biológiai előfeltételét alkotja az intellektus kialakulásának, és a szerszámhasználatnak. Mivel a szerszám olyan tárgy, amely csupán a segítségével előállítható objektummal kapcsolatban tesz szert jelentőségre) és érdeklődésre, ennél fogva az a képesség, hogy olyan tárgyra is figyelmet fordítson az élőlény, amelynek nincs közvetlen biológiai jelentősége, lényeges előfeltétele az intellektus fejlődésének és a "szerszámok" használatának." (34)

Eszerint a kiváncsiság biológiai előfeltétele az intellektusnak; igencsak távol van még innen a tudásszomj (ma-

gasrendű szociális-kultúrális) szükséglete, amelyet Kardosnál csak egy vessző választ el tőle. (Egy más mellé kerülésük egyik természetes következménye a "tulajdonképpen" pszichikus szükségletek elméleti átlépésének, még olyan szerzőnél is, aki gyakorlatban számol velük.) Kíváncsiság a legalacsonyabb intelligenciájú emberben is van, tudásszomj pedig kevesekben. A kettő között ne lenne átmenet?!

Mi tartozik a megismerő tevékenységből a tulajdonképpen pszichikus szükségletek közé? A kíváncsiság még nem, a tudásszomj már nem. Egyéb megismerési szükségletet pedig a szakirodalomban sehol sem említettek. (Érzelmi és akaratijellegűt számosat.) Azt jelentené ez, hogy a tulajdonképpen pszichikus szükségletek között egyáltalán nincsen megismerésre irányuló komponens?

Nyilvánvalóan nem. Ugyanis sem a kíváncsiság, sem a tudásszomj nem szinonimája a megismerő tevékenységnek. E komplex tevékenység részfolyamatokból történő felépülése régóta köztudott dolog a pszichológiában.

A tudásszomj csak a gondolkodási funkció (a legmagasabbrendű megismerési rész-folyamat) talaján alakulhat ki, előzetes műveltséget feltételez, így magasrendűnek számít.

A kíváncsiság, "naturális" formájában, az antropoidaknál, milyen rész-folyamatokra tud támaszkodni? Az érzékelésre, észlelésre (figyelemre) és az emlékezésre.

E ponton, szinte rendszer-kényszer folytán, ki is tűnik, hogy melyik megismerési aktus az, amely a tulajdonképpen pszichikus szükségletek sorába kívánczik.

A képzelet az első olyan megismerő folyamat, amely

csakis az ember sajátja; a képzelet képessége speciálisan emberi minőség. A képzelet működtetésére, játékára irányuló szükséglet minden kétséget kizáróan fölismerhető még azoknál az embereknél is, akiket a gondolkodási tevékenységre rávenni is nehéz. A képzelet után már a gondolkodás következik; a vele kapcsolatban kialakult szükségletek messzemenően felépítményjellegűek (ideológiaiak), tehát a magasrendű szociális-kultúrális szinthez tartoznak.

A képzelet belső szükséglete a legáltalánosabban érvényesülő (mert legkevesebb akadályba ütköző) emberi szükséglet.

A tulajdonképpeni pszichikus szükségletek között döntő túlsúlyban vannak az érzelmi-akarati jellegűek. Az egyetlen megismerő jellegűt sem a szakirodalomból tudtuk meríteni.

Ez a tény egyszerre megvilágítja, hogy miért rekedt kívül az egész közbülső szint a pszichológusok figyelmén. Nem-intellektuális jellege miatt.

A pszichológia ugyanis, önálló tudománnyá válása óta, hagyományosan intellektualis^Ita szemléletű volt. Sőt, például a würzburgi iskola és Binét szélsőséges rendszerében egyenesen a gondolkodás pszichológiájára szorítkozott. A würzburgi iskola jegye fölismerhető az egész akadémikus jellegű pszichológián, a pszichoanalízis fellelépéséig mindvégig. "Pl. a pszichoanalízis - írja Rubinstein - bőséges klinikai anyaggal mutatta ki, hogy az ember pszichikus életének az az általános képe, amelyet a hagyományos iskolai, teljesen intellektualizált pszichológia alakított ki,

egyáltalán nem felel meg a valóságnak." (35)

A tudománytörténet megfelelő szakaszának pregnáns jellemzése olvasható Rubinsteinnél: "A pszichológia, mely mint tudomány, az érzékelés, majd az emlékezés kísérleti vizsgálata során alakult ki, kiinduló domináns pozícióját tekintve teljesen intellektualisztikus jellegű volt; a megismerési folyamatok központi helyet foglaltak el benne. Az érzékletek, észrevevések, képzetek, eszmék pszichológiája volt. A szükségletek, ösztönzések, tendenciák nem játszottak benne valamennyire is észrevehető szerepet. (...) 'Az emberek hozzászórtak ahhoz - írja Engels -, hogy tetteiket gondolkodásukból, nem pedig szükségleteikből magyarázzák (amelyek természetesen tagadhatatlanul a fejben tükröződnek, tudatosulnak) - és így állott elő idővel az az idealista világszemlélet, amely főként az antik világ letűnése óta uralkodott a fejekben.' Engelsnek ez a tétele teljes mértékben alkalmazható a XIX. századi nyugateurópai pszichológia alapvető irányzatára. A pszichikum nem-intellektuális oldalának, a viselkedés dinamikus mozgatóerőinek lebecsülésével összefüggő intellektualizmus olyan tényekbe ütközött, amelyeket nem tudott átfogni és megmagyarázni." (36)

Ezta fejlődésbeli szintjét a pszichológia a huszadik századra meghaladta; a szükségletek problémájára végre figyelmet fordítva. A fejlődés azonban az emberi szükségletek köréből azoknak fölismeréséhez vezetett először, amelyekben a megismerési folyamatok voltak uralkodóak, s amelyek ezért jobban megragadhatóak egy tizenkilencedik századi örökségen iskolázott pszichológia számára.

A hagyományos tudatpszichológia által is említett "tendenciák"-ról írja Rubinstein: "Az eszméknek a tendenciái voltak ezek, amelyekből megpróbálták levezetni az ember viselkedését, nem pedig az ember tendenciái, amelyekből az eszmék lefolyását vezették volna le." (37)

Az eszmékből eredeztetve bár, a magasrendű szociális-kultúrális szükségletekre viszonylag hamarabb fölfigyelt a pszichológia. Dialektikus materialista értelmezésük is korábban született meg.

Az intellektuális folyamatoktól távolabb eső tulajdonképpeni pszichikus szükségletek mindmáig ^{m/} nek kapták meg az őket megillető helyet a pszichológia rendszerében. Még Rubinsteinnél sem (ő a magasrendűeken belül is a "szó szoros értelmében vett szellemi szükségletekre" összpontosítja figyelmét) - akitől pedig az egyoldalúság tudománytörténeti okának föltárását meríthettük. Igaz viszont, hogy Rubinstein a dinamikus tendenciákról, a beállítódásról szólva sok tekintetben kiegészíti a szükségletekről adott képet.

Rubinstein a ^{(harmincas-} negyvenes években, az akkor még elevenen ható Claparède-re, mint fő forrására támaszkodhatott a szükségletek lélektanában. A rubinsteini mű azóta is korszerű, széles körben merítünk belőle napjainkban is; közvetítésével átörököződnek napjaink pszichológiai szemléletébe ~~(is)~~ az azóta már jórészt elavult Claparède-i felfogás bizonyos elemei ~~(-)~~. Ez indokolja, hogy az egyoldalúság forrására, Claparède gondolataira több figyelmet fordítunk a továbbiakban is.

A "közbülső szint" feltárását elsősorban nem-intellek-

tuális természete hátráltatta. Emellett nem kedvezett a kutatásának az sem, hogy átmeneti jellegű pszichikus képződményeket foglal magába. Megnehezítette föltérképezését a hagyományos "pszichológiában uralkodó gondolkodás metafizikus jellege - mely képtelen volt feltárni a kölcsönös átmeneteket a gondolkodáshoz, a pszichikumtól a tudathoz stb." - ahogy Rubinstein a századunk eleji pszichológia metodológiai válságát jellemezve írja. (38)

A közbűlső szint átugrása a mechanikus determináció egyik teoretikusánál, a pozitivista Comte-nál elméleti indoklást is nyert.

Az introspektív metafizikus pszichológiával Comte "azt a tételt szegezte szembe, hogy a pszichikus folyamatok csupán annyiban válnak a tudomány objektumaivá, amennyiben kívülről, az objektív megfigyelés révén állapítjuk és határozzuk meg őket, és ha feltárjuk keletkezésük és lefolyásuk rajtuk kívül eső okait." (Kiemelés tőlem, B.L.) "Követelményének megvalósítására Comte nem látott más utat, mint hogy a pszichológiát két tudományágra kell osztani: a pszichikus funkciók tanulmányozását egyrészt az egy anatómiájára és fizioiógiájára hárította, amely azok fizioiógiai feltételeit vizsgálja, másrészt pedig pszociológiára, amely a jelenségeknek a társadalmi környezetben mutatott jellegét kölcsönös összefüggéseit és fejlődését vizsgálja." (39)

Azzal, hogy csakis a külső okokat vizsgálták, kiiktatták az összképből a pszichikum relatív önmozgását, s ezzel valójában (ide alkalmazva a behaviorizmus kritikus jellemzését) lélek nélküli pszichológiát hoztak létre a mecha-

nikus determináció hívei, így a naturalista-pragmatista irányzaton belül sok vonatkozásban Claparède is.

Az intellektualizmus túlzásával ellenkező véglet a magatartás vezérlésében kizárólag alkalmazkodási funkciót látni. Ez jellemezte Claparède forrásai közül Avenarius és G. T. Ladd munkáit. (40) Claparède követi e felfogást.

Érdekes, hogy az akkor már(nem utolsó sorban Claparède munkássága következtében) konzervatív hagyománynak számító herbarti rendszert vizsgálva mérlegel Claparède egy dialektikusabb gondolatot - amely azonban nem épül be gondolatrendszerébe. "Persze - írja -, nem lehet tagadni, hogy a herbarti koncepció mélyén van egy dinamikus gondolat: az egész lelki élet nem más, mint annak az ellenállásnak a következménye, amelyet a lélek a lényegi minőségét fenyegető mozgatóerők ellen fejt ki; hisz a lélek természetesen önfenntartásra (^sSelbsterhaltung) törekszik. Más szóval, az 'én' meg akar maradni. A képzetek csak ennek a védelmi reakciónak a megnyilvánulásai." (41) Amikorra azonban e gondolat elemei már Claparède-i kontextusba kerülnek, lényegesen megváltoznak. Az "én" ellenálló személyes aktivitásából - az állatvilág jelenségeinek analógiájára leírt, egyoldalúan alkalmazkodó jellegű "védőmechanizmus" lesz. (42)

Claparède azért marad meg az abszolutizált alkalmazkodásnál, mert attól tartott: ha a személyiség tendenciáinak belülről fakadó "célokra" irányulását tételezné föl, a teleologikus felfogás vádját vonná maga után. A funkcionális szemlélet jogosultsága című fejezete (43), egészében szélmalomharc. Mert igaz ugyan, hogy célszerűséget föltételezni

egy pszichikus struktúra (például a szükségletek) létrejöttében - hibás teleológia lenne. De egészen más kérdés e struktúrák funkcionálása; ezt nem szabad a determináló külső szükségsszerűségek merev függvényének felfogni, a személyiség aktivitásából fakadó célszerűséget kizárva. A genetikus és a funkcionális szempontot e téren Claparède nem különböztette meg. A szükségletek "ellenőrzik" az ingereket - ezt igen helyesen meglátta. De hogy a szükségleteket is ellenőrzi a (tudatos!) komplex személyiség, arra nem figyelt föl.

Az alkalmazkodás ellentétes pólusa nélkül pedig a személyiség fejlődésképtelen lenne.

Gegesi Kiss Pál a két ellentétes pólussal kapcsolatban szól a pszichikum fejlődésében kulcsfontosságú szükségletekről, a tartalékgyűjtési igényről. "Az alkalmazkodás (elfogadás) és a változtatás (el nem fogadás) ellentétpár tendenciá-tevékenységcsoport történései közben az egyed törekszik tartalékot gyűjteni. E tartalékok részben biológiai-fiziológiai, részben pszichológiai érzelmi, értelmi, részben külső tárgyi, részben társadalmi pozicionális jellegűek." (44)

A szükségletek célszerűsége többek között szelektív jellegükben is megmutatkozik. Erre építette C. Kirkpatrick az ugynevezett szelektív szükségletek elméletét. (45) Ennek lényege az, hogy emberi kapcsolataink kialakításában olyan partnerek megnyerésére törekszünk, akik személyisége alkalmas a mi szükségleteink kielégítésére.

E gondolat jegyében elsőrendű kérdéssé válik a szükségletek differenciálpszichológiai megközelítése, amelyet összhangba kell hoznunk egy látszatra éppen ellentétes törekvé-

sünkkel. Azzal, hogy a szükségletek általános struktúráját írjuk le, vagyis a minden emberre jellemző szükségleteket.

Nem csupán arról van szó (ami egyébként igaz), hogy hasonló tulajdonképpeni pszichikus szükségletek különböző magasrendű szükségletek által válhatnak tartalmassá.

A Murray-Pertorini-Horváth-féle felosztás eredményeként emeltük ki az ellentétes szükséglet-párok megfogalmazását, mint ami jó lehetőséget ad a differenciálpszichológiai megközelítésre.

Elméletileg egyértelművé akkor tehetjük e polaritást, ha következetesen végigvisszük a szükségleteken.

A tulajdonképpeni pszichikus szükségletek színtjén est sikerült megvalósítani. Az egyes szükségleteket úgy lehetett alternatív párokba állítani, hogy minden pár egyik tagja alkalmazkodó, másik tagja változtató jellegű. (Ez utóbbi fogalompárt Gegesi Kiss Pál használja, más vonatkozásban.)

Ez a leglényegesebb módszertani megfontolás, amelylyel talán sikerült bensőleg struktúrált rendszert alkotni.

E pontról vissza kell ugranunk a rendszerezési kísérlet elejéhez. A tulajdonképpeni pszichikus szükségleteknek a pszichikus alapfolyamatok alapján elkülönített alkotóelemeiről annyit már megállapítottunk, hogy az intellektuális szférában a képzelet játékanak szüksége található. A polaritást kell még megfogalmaznunk e téren. A képzeletjáték szükségletének alternatív pólusai: a realizmus (alkalmazkodó) és az eszményítés (megváltoztató) tendenciája.

Az érzelmi és az akarat szférára rátérve, előre kell

bocsájtani, hogy a két rész-kategória átfedésses. Az érzelmi illetve akarati jelleg túlsúlyát kellett a besorolásnál figyelembe venni, nem kizárólagosságát. E besorolás egyébként nem lényegi jelentőségű. Ezt mindennél jobban mutatja, hogy van két olyan szükséglet, amely annyira átfogó a tulajdonképeni pszichikus szükségletek szintjén, hogy al-kategóriában való elhelyezésük lehetetlen lenne.

A Fromm által azonosságnak nevezett szükséglet az egyik, s a szintén általa transzcendenciának (Horney: önmagunk tökéletesítése) nevezett a másik.

A polaritás ténye itt is világosan áll előttünk; mégis meggondolkodtató az alkalmazkodás-változtatás címkéjének odaítélése. Tudniillik e szükségletekben pregnánsan a(z) önmagunkhoz való viszony jelenik meg. S ami a külvilág vonatkozásában alkalmazkodást jelent, az a személyiségtől ön-megváltoztatást követel, s ami a külső körülmények alkalmasabbá változtatását jelenti, az teszi lehetővé a személyiség azonosnak való megmaradását. A személyiség és a környezet relációjában tehát reciprok módon értelmezendő (és eredendően csak e kettő viszonyában értelmezhető) az alkalmazkodási és a változtatási törekvés: ami az egyik tényező oldaláról változás, az a másik részről megmaradás - és fordítva. Az azonosság és az öntökéletesítés esetében viszont csak az egyik oldal szerepel, a személyiség. Végso soron azonban önmagához való viszonyában sem független a külvilágtól; s ezért inkább jogosnak az tűnik, ha alkalmazkodó pólusnak az öntökéletesítést, változtatónak pedig a megmaradást minősítjük. (A személyiség megmaradásának dialektikus értelmezéséhez azt is

látnunk kell, hogy e megmaradás a folytonosan változó, fejlődő személyiségnek fejlődési vonalán való megmaradását is magábaⁿ foglalja!)

Az azonosság és az öntökéletesítés szükségletpárjának átfogó jellege (al-kategóriába való sorolhatatlansága) is mutatja a többi tulajdonképpeni pszichikus szükségletnél általánosabb voltát. Más oldalról a szükségletek genezisében ragadható meg "absztráktabb" jellegük. A többi tulajdonképpeni pszichikus szükséglet a más emberekhez való viszonyunkat fejezi ki (társadalomban élésünk történelmi adottságaként); az önmagunkhoz való viszony (az öntudat is) eme legalapvetőbb kapcsolatokból absztrahálódik, ezeknek akcideniciája.

A "közbülső" szint érzelmi szféráját a következő szükséglet-párok alkotják:

ALKALMAZKODÓ

VÁLTOZTATÓ

(E kettősség végig húzódik végig a rendszeren.)

1. Támaszkeresés - Gondozás

(Murray-Pertorini-Horváth nyomán.)

2. Emberi kapcsolatok - Elkülönülés

E szükséglet-pár alapvető jelentőségét az is mutatja, hogy első tagjával csaknem minden szerző foglalkozott. (Lásd: együttérzés és elismerés; jóindulatú partner iránti szükséglet - Horney; kölcsönösség - J.S. Bruner (46); az emberekkel való jó kapcsolat - Murray-Pertorini-Horváth; társas kapcsolatok - Kardos; egyén és társadalom viszonya, kollektivitásigény - Garai; kapcsolatok - Fromm; odatartozás - Gegesi Kiss.) Az ellenkező pólusra Murray-Pertorini-Horváthnál található utalás (az emberek elutasítása) és

Gegesi Kissnél. Gegesi Kiss szóhasználatát érdemes átvenni, mert nem foglal magába asszociálisnak fölfogható jelentésárrnyalatot.

3. Tartalékgyűjtés - Rend

E fogalompárban viszonylag kevésbé poláris az ellentét. (Természetesen a [z előbbiekben sem abszolút!) A rendteremtés igénye éppen a pszichikusan tartalék-értékű dolgokra terjed ki, ezek extenzitását igyekszik fegyelmezni, vagy intenzitásra változtatni. - A pár első tagjának megnevezése Gegesi Kisstől származik, a második Murray-Pertorini-Horváthnál fordul elő. E fogalmak körébe tartozik még: a gyűjtés, birtoklás - Murray-Pertorini-Horváth; birtoklás (a létfenntartása érdekében) - Kardos; presztizs - Horney; begyökeresedés - Fromm.

Erőteljesebben megnyilvánuló akarati jellege miatt a harmadik alapfolyamathoz kapcsolható a következő szükséglet-pár:

Engedelmisség - Önérvényesítés

Az első fogalom Murray-Pertorini-Horváthnál található, a második esetében sok forrásra hivatkozhatunk. (Teljesítmény - Murray-Pertorini-Horváth; kompetencia - R.W. White (47); hatalom - Horney; érvényesülési vágy, versenyben való győzés vágya - Kardos.)

A tulajdonképpeni pszichikus szükségletek sora ezzel lezárult.

Hogy ilyen kevés komponensre redukálódott a korábbiakban megismert sokféle változat - az valójában csak látszat. Kevés, a magasrendű szociális-kultúrális szinthez utalt szükség-

séglet (ezek valójában csak a tágabban értelmezett társadalomtudományi összefüggésekben írhatók le, e pszichológiai rendszer keretei között nem) kivételével minden eddigi elhelyeződött a vázolt struktúrában - ha saját nevét elveszítette is. A rokonértelmű kifejezések közül azok maradtak meg a többiek képviselőjében is, amelyeknek legátfogóbb a jelentésük. Mert az például, hogy versenyben győzzünk (Kardos), nem mindannyiunkban működő hajtóerő. Nem szükséges versenyezni sem - de szükséges, hogy meggyőződjünk önerőnkről, kidomborítsuk a legjobb oldalunkat; szükséglet tehát az önérvényesítés. A konkrét változatok elhagyása a szükségletek általános formáinak megfogalmazását célozta.

Az a polaritás, amelyet sikerült végigkövetni a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek szintjén, a szükségleteknek dinamikus, egyéni változatosságot megengedő vázát rajzolja ki. A szükségleteknek mozgásban való megragadását teszi lehetővé.

Az alapvető, lényegi polaritás a magasrendű szociális-kultúrális szükségletek köréből egy speciális szükségletre, az esztétikaira irányítja figyelmünket. (Meglátjuk majd a továbbiakban, hogy miért.) S ugyancsak az esztétikai szükségletek jelentőségét emeli ki nyomatékkal az, hogy a "közbülső szinten" a megismerő folyamatokat egyedül a képzelet képviselte. A tudományok elvont fogalmi megközelítésmódjával szemben, a művészetek képszerű gondolat-közvetítése közvetlenül elégíti ki a képzelet szükségletét.

Az ideológiai szférát érintő magasrendű szükségletek közül legelevenebb, legszerveesebb kapcsolatot az esztétikai

szükségletek tartanak a személyiség belsőbb szükségleteivel.

Az esztétikai szféra közvetlenül hozza mozgásba a tulajdonképpeni pszichikus szükségleteket; e szükségletek szocializálására az emberiség legnagyobb eszközszerű eszközszerű.

Amit Vigotszkij Művészetpszichológiájában megállapít, egyre gyakrabban jelentkező felismeréssé válik napjaink művészetelméletében: "...kimutattuk, hogy az ellentmondás a művészi forma és anyag legalapvetőbb sajátossága, s kutatásunk eredményeként úgy találtuk, hogy az esztétikai reakció legközpontibb és legmeghatározóbb része az a domináns affektív ellentmondás, amelyet feltételesen a meghatározott jelentéssel nem bíró katarzisz szóval jelöltünk." (48)

Hogy az esztétikai reakció magvára lelhetett rá Vigotszkij az "affektív ellentmondásban" - arra bizonyára a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek imént feltárt polaritása ad magyarázatot.

Magatartásunk a szükségletpárok tagjai között történő folytonos választásban formálódik - s e választás érzelmi megalapozásában, lehetőségig való tudatossá tételében töltik be hivatásukat a művészetek.

A művészetek nélkül e választásaink (ha ugyan annak nevezhetnénk), döntően csak idegrendszeri típusunk függvényé lennének - minthogy a belső eredetű szükségletek struktúrájáért elsőrendűen az idegrendszeri típus a felelős.

Az esztétikai szféra magatartásunk legszemélyesebb mozgatóit, a tulajdonképpeni pszichikus szükségleteket regulálja. Ez teszi nélkülözhetetlenné a személyiség-formálásban.

PSZICHIKUS SZÜKSÉGLETEK

Külső eredetű

Belső eredetű

A természeti környezetből:

A társadalmi környezetből:

PRIMÉR LÉTFENNTARTÁSI
(biológiai)

TULAJDONKÉPPENI PSZICHIKUS

MAGASRENDŰ SZOCIÁLIS - KULTÚRÁLIS

INTELLEKTUÁLIS

ÉRZELMI

AKARATI

A képzelet játéka

A: realitás
V: eszményítés

A: Támaszkodás - Gondozás
Emberi kapcsolatok - Elkülönülés
Tartalékgyűjtés - Rend
V:

A: Engedelmesség
Önérvényesítés
V:

Ö n m a g u n k t ö k é l e t e s i t é s e (A)

A z o n o s s á g (V)

A pszichikus szükségletek rendszerét a jobb áttekinthetőség kedvéért a mellékelt vázlaton rögzítettük.

A szükségletek három elkülönített szintje közül csak a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek rész-struktúrája esetében adunk részletező felosztást. E szint önálló kategóriaként való megfogalmazásának s az eddigiekben ismertetett benső struktúrálásának újszerűsége teszi ezt szükségessé.

A primér szükségletek köre lényegében közismert; al-kategóriáit egyébként a 92. oldalon felsoroltuk.

A magasrendű szociális-kultúrális szükségleteknek (közelebbről az előző és a következő fejezetben érintett) szintjéről itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy e szükségletek differenciálódása a felépítmény struktúrálttságához igazodik.

Meg kell világítanunk a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek sajátos beékelődését a két másik szint közé. Ez utóbbiak döntően külső eredetűek, s a tulajdonképpeni pszichikus szükségleteket domináns endogén jellegük ezek-től elkülöníteni látszik. Pedig a szocializáció folyamatában, a személyiség szerveződésében éppen összekötő kapcsolatként illeszkednek az alapvetőbb primér, és a már rájuk is támaszkodó magasrendű szint közé. Ez indokolja, hogy ábránkon a helyüket kijelölő eltérő színű vonal a 'Belső eredetű' önálló kategóriától kerülő úton halad a 'Külső eredetű' szükségletek két al-kategóriája közé.

A közbülső szint tovább differenciálható a pszichikus alapfolyamatok hármasságának megfelelően. Mindhárom

csoportban alternatív párokat alkotnak az egyes szükségletek; a személyiség fejlődési törvényszerűségeinek megfelelően alkalmazkodó és változtató tendenciákat érvényesítve.

Az intellektuális szférában mindössze egy tulajdonképpeni pszichikus szükséglet található: a képzelet játékának szüksége. Ez immanensen dualisztikus jellegű, s ezért nem töri meg a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek következetes polaritását.

Az embernek önmagához való viszonyát egy olyan szükséglet-pár alapozza meg (öntökéletesítés - azonosság), amely az egész személyiséget átfogó jellege miatt nem tűri az alapfolyamatok szerinti kategóriákba való besorolást.

A SZÜKSÉGLETEK ELMÉLETÉNEK PEDAGÓGIAI
KONKLÚZIÓI

A tudományos-technikai forradalom kibontakozásával párhuzamos szociológiai jelenségek vizsgálata felhívta a figyelmet arra a valós veszélyre, amely az anyagi eszközök fokozódó preferenciájában rejlik. A probléma kifejtése az első fejezetben azt a következtetést kínálja, hogy a hamis tudat felszámolása nem biztosított másként, csak is úgy, ha tudatosan szembeszállunk az anyagi eszközök kultuszával. Az eldologiasodásban fogant, azt erősítő szükségleteket minőségileg gyökeresen eltérőekkel kell fölcserélni; olyan új szükségleteket kell kialakítani, amelyek az elidegenedett emberi nembeli lényeg "visszavételét" szolgálják.

A tudati tényező, a társadalom kultúrális szférája mindmáig nem játszik lényegi jelentőségének megfelelő szerepet, még a mi szemléletünkben sem. Ezt jól mutatja, hogy amikor Tókei Ferenc egy néhány évvel ezelőtt közzétette a kultúrális forradalom lenini felfogásáról adott interpretációját - az eredeti gondolatok újrafogalmazása felfedezés-számba ment. ("Lenin szerint a szovjethatalomnak 'belső gazdasági' tekintetben a kultúrális munkára kell áthelyeznie erőfeszítései súlypontját", "felfogásában a kultúrális forradalom az egész szocialista építés, a szocializmusba való egész átmeneti korszak legátfogóbb kategóriája". (1))

A lenini koncepciónak nem felel meg a kultúrális forradalom vulgarizált, közkeletű formulája, amely szerint

ennek lényege: a gazdasági-társadalmi fejlődés által biztosított mértékben egyre bővülnek a tömegek művelődési lehetőségei. E szűk értelmezésben ugyanis elsikkad a kultúra aktív szerepe, a műveltség mint a haladás egy járulékos következménye jelenik meg benne. Ezzel szemben Lenin a kultúrában meglátta a gazdasági-társadalmi fejlődés egyik motorját is, a haladás elengedhetetlen feltételét. Ezért fogalmazott úgy, hogy a kommunizmus felépítésére csak az emberiség egész eddigi haladó kultúráját magukévé tett emberek lehetnek képesek. (2)

A kultúra terjesztésével kapcsolatban a tudományos-technikai forradalom korában leggyakrabban a tömegkommunikációs eszközök nyújtotta lehetőségeket dicsérik. Valóban igaz, hogy a televízió - különösen a Horthy-korszakból öröklött hatalmas művelődésbeli elmaradás ellensúlyozásában - páratlanul nagy hatásokkal bír e téren. Azonban a hatások, önmagában még pusztán mennyiségi mutató.

Minőségi értelemben az iskola - mint ugyancsak általánosan ható kultúra-közvetítő - fülényben van a televízióval szemben. Azért, mert semmilyen mértékben nincs kiszolgáltatva a sekélyes tömegkultúra (álkultúra) befolyásának-igényeinek. Ez a tény is emellett szól, hogy az iskola jelentőségével kapcsolatban azt tudatosítsuk magunkban, hogy az iskola a tudományos-technikai forradalom korában is a legfontosabb kultúra-forrás. Ilyen jellegének háttérbe szorulása csak a tőkés fogyasztói társadalomra lehet jellemző - ahogy J. K. Galbraith írja: "Veszéllyel fenyeget az is, hogy oktatási rendszerünk kizárólag gazdasági

célok szolgálatába kerül." (3)

Ha az a kizárólagosság, amelyről Galbraith amerikai tapasztalatok alapján beszél, bennünket nem fenyegető szélsőség is, azért még nem lehetünk megnyugodva afelől, hogy nálunk a gazdasági és a kulturális szempont kellő összhangba került. Herman István így ír e kérdésről A mai kultúra problémái c. könyvében: "Az, hogy a kultúra centrumba állításának szükségszerűségét még nem átfogóan ismertük fel, sok szempontból akadályt jelent már napjainkban is. (...) nem véletlenül vetődött fel az utóbbi időben mind a Szovjetunióban, mind a népi demokratikus országokban, s köztük hazánkban is a köznevelődés és különösképpen a közoktatás számos problémája. A közoktatás ugyanis nem csupán a szocialista fejlődés teremtette dinamikus szükségletekkel nem tart lépést, hanem bizonyos szempontból még egy kisebb utemű fejlődés követelményeinek is messze mögötte marad. Bizonyos kulturális eredmények azért nem hatnak elég mélyen és tág körben - még a tömegkommunikációs eszközök támogatása ellenére sem -, mert az oktatás viszonylagos elmaradottsága következtében elég széles rétegeknél nem található összhangra az a kultúra, amit különben a szocialista társadalom tudománya és művészete produkál." (4)

Hogy a valódi szükségletek és értékek tudatosítása terén távolról sem értünk még el eleget, annak hangot ad többek között Erdély-Grúz Tibor is, A pedagógus szerepe a tudományos-technikai forradalom korszakában c. cikkében. Igen beszédesen hat fogalmazásában az óhajt kifejező felteteles mód: "jó lenne az életkori sajátosságok figyelem-

bevételével fokozatosan beoltani a tanulóba a társadalmilag értékes szükségletek iránti érzéket, valamint kifejleszteni bennük a képességet a valódi értékek felismerésére és megbecsülésére. Fokozni kellene az ifjúság egészséges érdeklődését a valódi értékek iránt, és ébren tartani kívánságukat ezen értékek elérésére, illetve megvalósításukra." (5)

Hogy iskolarendszerünk, pedagógiai felfogásunk nem orientál eléggé egyértelműen az igazi értékekre, az a hagyományosan humánnak nevezett tantárgyak alárendelt helyzetét fölpanaszoló megnyilatkozásokból is kitűnhet. A kortársi szociológia ugyanis a humán műveltség másodrendűvé lefokozását úgy írta le, mint legbiztosabb mutatóját általában a kulturális szempont háttérbe szorításának. (Vagyis: az anyagi eszközök preferenciájának.)

Ligetiné Verebély Anna, Mihály Ottó, Vajó Péter
Alapelvek a köznevelési rendszer távlati fejlesztési koncepciójának kialakításához c. tanulmánya érinti a társadalomtudományi valamint a természettudományi-technikai műveltség arányának kérdését. Ide torkollik ugyanis, mint a szerzők írják, az a problémafelvetés, hogy a tudományos-technikai forradalom korában a társadalom nevelési és művelődési (tehát alapvető eszmei) igényeinek befogadásához, alakításához vajon kellően sokarcú-e a köznevelési rendszer. (Magyar Pedagógia, 1975. 3. 275. o.) Sajnos, a probléma jelzésén nem megy túl a cikk - bizonyára azért, mert csupán részlete egy nagyobb tanulmánynak.

Talán indokolatlannak tűnhet, hogy a továbbiakban ugyanazt az állásfoglalást több szerző szavaival is megtá-

mogetjuk. De ez adhat talán kellő nyomatékot annak, hogy ugyanakkor keresve sem lehet találni a szakirodalomban olyan szerző megnyilatkozását, aki a technikai és természettudományos tárgyak "elnyomottságát" vélelmenné.

A humán műveltséggel való szembenállását a technokrata szemlélet, mint Galbraith megfigyelte, határozottan tagadja. Egyébként sem lehet elvi megfogalmazásokkal találkozni a humán kultúra másodrendűnek ítéltetéséről. Lappangó, ám makacs nézetek formájában él, nemegyszer még a humán szakos tanárban is, - hivatása tapasztalt alábecsültségének keserű megéléséeként.

A Pedagógiai Szemle egy régebbi szerkesztőségi cikke, (ellentmondva természetesen) neki, megfogalmazza a jellegzetes lappangó nézetet: "Mind ezekből következik, hogy az esztétikai nevelés nem valami luxus igény, és nem is valami függelék csupán, amit 'felsőbb határozatra' meg kell tűnni a 'közhasznúbb', praktikusabb eredményekhez vezető tantárgyak között. A tudomány és a művészet, a technikai műveltség és az esztétikai kultúra nem ellenségei egymásnak." (6)

Kodály Zoltán szenvedélyes szavakkal érvelt az érzelmi nevelés szempontjainak a tantervi koncepción való kivülrekedése ellen, az 1961-es reformtanterv előkészületei idején: "A² egész tantervben még mindig túlsúlyban van az értelmi fejlesztés az érzelmi rovására. Számológépeket nevelünk, akiket fölöslegessé tesz az elektronikus számológép. Szűkkeblű embereket, akik semmi nagy és szép iránt nem tudnak lelkesedni. A technika és a természettudomány

utilitarisztikus egyoldalú művelése az éraelmi élet és művészi érzék sorvadásához vezethet." (7)

Korántsem vigasztaló, hogy - mint Jerome S. Bruner Új utak az oktatás elméletéhez c. könyvének alábbi soraiból is kitűnik - világszerte tapasztalható a humán műveltség formálissá válása: "figyelman kívül hagytuk egyik leghatékonyabb szövetségünket, a történelem, az emberi élettel foglalkozó tudományok, a filozófia iránti vonzalmunk ébren tartását." (8) Kincs mit csodálni rajta, bár eléggé lehangoló, amit teljes joggal állít Burrhus F. Skinner Az oktatás technológiája c. könyvében: "Az odaadó olvasó rendszerint véletlen". (9)

Azt hihetnénk, hogy a humán kultúra az oktatás kötelező szervezeti keretein kívül nagyobb súlyt kap az iskolák életében, hiszen ez igazán megfelelné a természetének. Valójában a "szabad művelődés" területén is mostohább helyzetben van a természettudományos-technikai műveltséghez képest. A szovjet iskolákban például a szakköri munka fő irányai a termelés alapvető területeinek felelnek meg. (10) Igaz viszont, hogy a Szovjetunió 1972-es tantervi módosítása az irodalmi kultúra nagymérvű tekintélynövelését célozza - erkölcsnevelő voltára való tekintettel. (11)

G. I. Scsukina könyvében (A megismerési érdeklődés problémája a pedagógiában (12)) azt hangsúlyozza, hogy a kommunista erkölcsi és világnézeti nevelés szempontjából mennyire fontos a tudományos-technikai forradalom korában a humán tárgyak iránti megismerési érdeklődés erősítése.

Elgondolkodtatóak lehetnek Bogdan Suchodolski sza-

val, A jövőnek nevelünk c. könyvéből: "A korunk feladataiba való bevezetés különös gondot kíván a nevelők részéről, és korunk tudományos módszereivel kell történnie. A társadalomtudományoknak és a történelemtudománynak ügyes felhasználása nagy szolgálatot tehet e téren, - ez persze eddig nem így történt.

Az iskolákban a társadalomtudományokkal való foglalkozást még mindig valami helytelen dolognak tartják, mert az a látszat, hogy ezekben a tudományokban csak különféle szubjektív elemek vannak". (13)

Aligha túlzás azt mondani, hogy végzetes következményekkel járhat, ha a tudományos-technikai forradalom "tudományos" meghatározását a társadalomtudományokat lényegében háttérbe szorító értelemben engedjük érvényesülni. E veszély jelentkezésével pedig, a fönti Suchodolski-idézet is erre figyelmeztet, számolnunk lehet.

Az eddigiekből korántsem következik valamiféle romantikus kultúrfilozófiai vagy arisztokratikusan humanista iskolai műveltségesszmény szükségessége. Nem szabad a másik oldalról sem tovább mélyíteni a humán és a technikai-természettudományos értékek egymástól való elidegenedését. Messsemenően igaz, amit Suchodolski így fogalmaz meg: "A haladás perspektívája az ember és a civilizáció megbékélésén alapul." (14) A két szféra eszménybeli egységét, a sokoldalúság jegyében, valljuk elvi állásfoglalásainkban. De erre is áll, amit egy más vonatkozásban, a tartalom és kifejezés egységéről az anyanyelvi nevelés területén, mond Grosz Sándor A fogalmazástechnika mérés-

metodikai problémái és országos színvonala c. könyvében:

"Ezt az egységet deklaráljuk ugyan, de a belőle származó következtetésekre nem vagyunk tekintettel a gyakorlatban." (15)

Gross Sándor kutatásai a pedagógiában olyan újkeletű irányzat kialakításához járulnak hozzá, amely (szakítva a korábbi antidialektikus, egyoldalú normativitással, lényegében voluntarizmussal) a nevelési célok és feladatok megvalósításának reális körülményeit is bevonja vizsgálódásai körébe.

Szarka József, aki A nevelési tapasztalat c. könyvében amellett érvel, hogy a nevelési célok realitásának kérdését a nevelésselméleti kutatás egyik alapvető irányává kell tenni (16), így jellemzi a pedagógia jó értelemben empirikus (nem prakticista!) irányzatának elvi kiindulását: "A számbavételnél mégsem abból kell kiindulni, hogy mi lenne az ideális, hanem abból, hogy mi van, milyen megoldások adódnak abban a gyakorlatban, amely szuverén módon létezik, amely minden erényével és hibájával a pedagógiai valóság része.

Ebből a megközelítésből következik, hogy az ismeretetés, az osztályozás, sőt még az értékelő megjegyzések is lemondhattak a pedagógiai irodalom közismert 'kell' szaváról, s ehelyett ez áll: ilyen, így írják, ez jellemzi." (17)

Ennek a fajta realitásnak híján törekvéseink - Szarka József szellemes kifejezésével - pedagógiai jókívánságok maradnak. Mint ahogy az maradt (a főntebb ismer-

tetett állásfoglalások talán meggyőzőek e tekintetben) a humán és a természettudományos műveltség - deklarált - egysége.

A természettudományos ismeretek részarányának, súlyának növekedését az oktatásban azzal szokás indokolni, hogy a népi demokratikus fordulat előtti iskolarendszer aránytalanságának kiigazítása követeli meg. (18)

A természettudományos oktatás térhódítása az egyoldalú, arisztokratikus humán műveltségeszmény rovására világnézeti és politikai szempontból is szükségszerű, jelentős lépésvolt a szocialista átalakulás kezdetén.

Egy adott történelmi szakasz szükségszerűségéből azonban nem következik, hogy az akkori tendenciát érvényesíteni kell a következő időszakokban is, mint ahogy ez történt. (A szakosított tantarvú középiskolai osztályok országsserte elterjedtek: természettudományos tárgyakra építve. Mellettük még az idegen nyelvek - meglehetősen prakticista programmal - élveznek ilyen kiváltságot. Irodalomból, történelemből elszigetelt kísérlethként indítottak egy tagozatos osztályt.) A humán tárgyak mellőzöttségének ehhez hasonló megnyilvánulásai nem csupán kifejezik az illető tárgyak fontosságának hátrányos megítélését, hanem egyre fokozzák is a presztizs-különbséget.

Hazánkban valójában nem csak a Horthy-korszak iskolarendszerét jellemző egyoldalúság ellensúlyozása történt meg, tantervi koncepcióval biztosítva. Hanem: létrejött egy ellenkező előjelű (igaz, közel sem annyira szélsőséges) aránytalanság.

Bizonyára nem járunk távol az igazságtól, ha egy Herman István által említett összefüggést - mutatis mutandis - alkalmazzuk erre a helyzetre. A dogmatizmus egyik elméleti hibáját jelöli meg Herman István abban, hogy a "szocializmus története folyamán elmulasztotta a szükség-szerűségekből következő döntések analízisét, és ennek folytán a történelmi körülmények által a munkásmozgalom-ra rákényszerített döntések történelmietlenül elvi szín-vonalon jelentek meg." (19)

A természettudományos ismeretelemek tendenciasze-rű aránynövekedése, presztizsük permanens fokozása is: egy egykori valóságos szükségletnek történelmietlen módon nor-maként való továbbélése.

A természettudományos tárgyak fontosságát gyak-ran azzal indokolják, hogy a dialektikus materialista vi-lágnézet elképzelhetetlen az ismeretük nélkül. Ez termé-szetesen tökéletesen igaz. S jogos is az érvelés mindad-dig, amíg e tárgyak fontosságát támasztják alá vele. De hamissá válik, amikor kiemelt, megkülönböztetett, vagyis megkülönböztető fontosságát kívánják indokolni. Hamissá; mégpedig a világnézet szempontjából nézvést is. Talán si-kerül rávilágítanunk erre egy cikk példáján keresztül.

G. Ancsel Éva- Szőnyi Tibor Szégyenlős materializmus? Vi-lágnézeti tudatosság! c., a Köznevelésben megjelent írásá-ból való az alábbi idézet: "Neveléselméletünk axiómája, hogy a világnézeti nevelés minden tantárgy feladata, a tanulók materialista világnézetének alapjai az oktatás komplex folyamatának eredményeként jönnek létre. Ebben a

vonatkozásban vitathatatlan a természettudományos tárgyak kiemelkedő szerepe. (Kiemelés tőlem, H. L.) A természettudományok összességükben cáfolják és halomra döntik az egyházi világképet, tartalmukból objektíve következik a világ végtelensége, az anyag elsődlegessége, a világ anyagi egysége, a fejlődés dialektikája." (20) A cikk teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a világnézet pszichológiai értelemben vett meggyőződésbeli vonatkozását, erkölcsi összetevőit - és egyáltalán: a társadalommal kapcsolatos bármilyen elvi kérdést. Ezek pedig a világnézetnek integráns részei, csak ezeknek fényében lehet minősíteni egy ember világnézetét. Materialista alapon ízig-vérig polgári szemléletű ember is állhat. S nyilvánvaló, hogy a pozitív világnézet etikai komponenseihez a humán műveltség sokkal inkább járul hozzá, mint a természettudományos. Az idézett cikkben is hangot kapó nézettel ellentétben, vitatni szeretnénk a természettudományos tárgyak kiemelkedő szerepét a világnézetű nevelés szempontjából - teljesértékű, a humán tárgyakkal egyenrangú szerepének elismerése mellett. Kiemelt szerepet tulajdonítani nekik - s ennek illusztrálásához kellett idéznünk a cikkből - a világnézetnek csak ismeretelméleti oldalára tekintő, s még úgy is szűk értelmezése, fogalmi elszegényítése mellett lehetséges.

A természettudományos tárgyak olyanféle fajszínűvékedése, amelynek következtében maguk alá tudják kényszeríteni a humán műveltséget, világnézeti megfontolásokkal nem indokolható. Mi tartja akkor mégis fenn e tendenci-

át? Csupán a természettudományos tárgyakat egyenrangú helyzetbe juttató mozgás nyomán keletkezett tehetetlenségi nyomoték, a probléma elméleti újrafogalmazásának hiánya? Vagy pedig a gazdasági szempontból való nagyobb hasznosság érvényesítési hatását, frazeológiával megszépítve? (Ez utóbbi az anyagi eszközöknek a társadalmi tudatban érvényesülő preferenciáját csempészi az iskolai gyakorlatba.) Az igazság alighanem az, hogy a két ok együttesen játszik közre a humán tárgyak presztízsének-hatékonyságának csökkenésében.

A humán műveltség háttérbe szorításának tarthatatlan voltát kiemborítják azok a tudományos eredmények, amelyek az utóbbi években éppen az anyanyelvi-irodalmi kultúra kulcsfontosságú szerepére hívják föl a figyelmet az intellektuális fejlődésben. Nagy József Iskolaelőkészítés és beiskolázás c. könyvében a szociolingvisztikai kutatások eredményére hivatkozik: az értelmi fejlődésben való elmaradás közvetlen oka az anyanyelvi fejlettség alacsony foka. (21)

Denis Lawton, a szociolingvisztikai kutatásokat monografikusan feldolgozó Társadalmi osztály, nyelv és oktatás c. könyvében ezt írja a gondolkodásbeli rugalmatlanság okairól: "e tényezők közül a nyelv tökéletlensége a legfontosabb. A nyelv az, ami képessé tesz valakit arra, hogy eloldja magát egy sajátos helyzettől, azáltal, hogy újra-szervezi, vagy más helyzetekkel összefüggésben szemléli azt." A nyelv "nem egyszerűen megnevezési tevékenység, hanem viszonyítási folyamat." (22)

A tudatos nyelvhasználat színvonala a gondolkodás fejlettségének mutatója. De a nyelvi eszközrendszeren át nem csak megnyilvánul kifelé a gondolkodásunk. Ez esetben csak passzív szerepet játszanék a nyelv az intellektuális fejlődésben. "Emellett - írja Orosz Sándor - kölcsönhatás is érvényesül: a kifejezőeszközök fejlődése segíti az információk interiorizálódását, a személyiségbe való integrálódását." (23)

Hogy az anyanyelvi nevelés a legtöbb támogatást az irodalomtól kaphatja, régi fölismerés. Ezen kívül a gondolkodásfejlesztés konkrétabb aspektusából is megvilágítja a nyelvi és az irodalmi kultúra szoros egységét egy összefüggés, amelyre Ludwig Wittgenstein hívta föl nyomatékkal a figyelmet. Wittgenstein lingvisztikai filozófiájában abból indult ki, hogy (amivel nemigen szokás számolni) nem csupán a művészi gondolkodás metaforikus, képszerű - hanem jelentős mértékben az a köznap, sőt a tudományos gondolkodás is. A metaforikus gondolkodást legtökéletesebbre csiszolni pedig nyilvánvalóan a par excellence metaforikus gondolatkövetítésnek, a költészetnek közegében lehet.

Sem világnézeti megfontolásból, sem az értelmi képességek fejlesztésének szempontjából nem mondható megnyugtatónak a humán kultúra tapasztalható háttérbe szorulása az oktatásban.

A természettudományos és műszaki műveltség preferálása a mindenoldalúan fejlett szocialista ember eszményének (a nevelés céljának) szemszögéből csak partikuláris ér-

dekek érvényesítésének tekinthető. Nem indokolhatja az alap és felépítmény viszonyára való vulgáris utalás sem, mert e viszony sokkal dialektikusabb annál, hogy belőle kindulva az alapvetőbb jelenségnek - a termelési-gazdasági tényezőnek - egyszersmind értékbeli elsőbbséget is tulajdoníthatnánk. Pedig ezt elősegíti egy ma "szokásos" tendencia, ahogy Lukács György fogalmazásából kitűnik: "mindkét mozzanatot szem előtt kell tartanunk: az anyagi tényező elsődlegességét a társadalmi lét lényege, mibenléte szempontjából, de egyúttal azt a felismerést is, hogy a valóság materialista felfogásának semmi köze az objektív vagy szubjektív partikularitások előtti ma szokásos kapitulációhoz." (24)

Nem véletlen, hogy Mihály Ottó, aki Nevelésfilozófia és pedagógiai célelmélet c. könyvében az elidegenedés leküzdésére irányuló pedagógia (Ancsel Éva kifejezésével: a "visszavétel pedagógiája") megteremtésének szükségességéből indul ki, rámutat arra, hogy elméleti koncepciókban is vannak olyan mozzanatok, amelyek a gazdasági növekedés partikuláris érdekének preferenciáját csempészik a nevelési gyakorlatba. "Ennek az elméletnek - írja Mihály Ottó - egyes elemei s az 'ipari társadalmak' fejlődésében valóban jelenlevő bizonyos közös vonásoknak a szocializmus építésében nagyobb hangsúllyal való jelentkezése, együttesen vezettek olyan jelenségekhez, amelyeket a pedagógia vonatkozásában 'célelméleti technicizmusnak' nevezhetnénk. E tendenciának a forrása - elméleti oldalról - az a helytelen elképzelés, amely hallgatólágosan (kiemelés tőlem,

B. L.) közvetlen leszármaztathatósági viszonyt tételez a nevelés célrendszere és a termelőerők fejlődése között." - "A nevelés és a technikai-tudományos fejlődés között ténylegesen fennálló összefüggés bizonyos abszolutizálása következtében e törekvések magát a nevelés célját is közvetlenül és egyoldalúan a technika, az ipar szükségleteiből próbálják levezetni." (25)

A célelméleti technicizmus zömmel hallgatólagos volta miatt nemigen kerül nyílt összeütközésbe a teljes humánumb kibontakoztatásának explicit tételével. A gyakorlatban azonban konfliktusuk legfeljebb bagatellizálható, de ma már aligha tagadható. A társadalmi értékítélet, amely az anyagi javakat részesíti előnyben, a társadalmi jövedelemelosztásban rejlő objektív alapjaival, nagyban meghatározza az egyes tudományágak és iskolai tantárgyak presztizsét. Nagyon sok esetben tapasztalható ennek hatása abban, hogy szellemi érdeklődésű, humán hajlamú tanulók a pályaválasztás időszakában hirtelen váltanak át a "reálisabb" életpályák felé mutató továbbtanulási törekvésekre. A társadalom presztizs-viszonyai éppen annyira közrejátszanak, mint az egzisztenciális körülmények, abban, hogy a pedagógusok tekintélyes része bánja pályaválasztását. Ez tény, amiről ha nem akarunk, nem vesszünk tudomást, de amely a gyakorlatban a lélektelen pedagógusi rutinmunka egyik okozójaként naponta felhívja megára a figyelmet.

Az anyagi eszközök preferenciájának másodlagos hatására az iskolában aligha lehet találni lehangelőbb

példát, mint azt a nem ritka esetet, amikor az eszményképnek tekintett tanár maga beszél le, reális érvekkel, legkiválóbb tanítványait a pedagóguspályáról.

Mindez csak tendencia, gyűrűző demoralizáló hatása ellenére sem abszolút érvényű. Ma még az általános és a középiskola az az intézmény, amelyben a szellemi kibontakozást leginkább elismerik értéknek - nem utolsósorban a továbbtanulási lehetőségek, esélyek növelése szempontjából. Már a felsőoktatásban (a továbbtanulás kérdésének eldőlte után) korántsem becsülik annyira önmagát a szellemi fejlődést.

A műveltség eszményének fönntartásáért a középiskolának van még leginkább lehetősége többet tenni, talán jobban, mint bármely más intézménynek.

Condolatmenetünknek ellene vethető, hogy az iskolai gyakorlatban eme konfliktusok nem jelentkeznek annyira élesen, mint ahogy kitűnik az itteni fogalmazásból. S ez igaz is. Ellenben az iskolai évek után az ellentétek elmélyülnek: a művelődés alig alakul szokássá, a tudás megszűnik önérték lenni, csakis praktikus alkalmazása teszi értékké. A művelődés általában a szabadidő meddő felhasználásának minősül. Helyesen írja Zsolnai József Pedagógia és mindennapi élet c. tanulmányában, hogy "az iskola egyelőre nem képes nagy tömegben olyan személyiségeket 'kiengedni', akiknél a szükségletek partikuláris és nembeli hierarchizáltsága megnyugtató módon funkcionálna." (26) S ez annak ellenére is így van, hogy az iskola kétségtelenül tesz erőfeszítéseket a pozitív szükségletek megerő-

sítésére. Ebben a vonatkozásban is igaz, amit Márkus György írt a Marxizmus és "antropológia" c. könyvében, hogy az elidegenedés állapotában "maga az adott társadalmi lét és a benne való aktív részvétel fejleszt ki az emberekben olyan szükségleteket, képességeket, társadalmi-emberi igényeket és potenciákat, amelyeknek tevékenységükben való realizációját ugyanez a történelmi lét csak egyoldalúan, torzan vagy egyáltalán nem teszi lehetővé." (27)

Az emberi képességek szabad kibontakoztatásának, mint legfőbb célnak érdekeivel, a társadalmi lét pillanatnyilag adott szükségletei - az elidegenedés végleges felszámolása előtt - nem esnek egybe. Ezért is írja Mihály Ottó, hogy a társadalom által az iskola iránt támasztott "nem minden elvárást és igényt szabad kielégítőnek elismerni." (28) Ezért hangoztatja - a célelmélet általában elvben is elfogadott deduktivitásával szemben - a pedagógiának az induktív céltételezésre való jogát és kötelességét. (29)

A magyar pedagógiai szakirodalom Mihály Ottó megfigyelése szerint csak a "mit vár a társadalom az iskolától" kérdést ismeri el relevánsnak. Pedig a jövőben szerintem sokkal többet kell törődni azzal a kérdéssel, hogy mit vár az iskola a társadalomtól. (30)

Ezt a nézetet messzemenően alátámasztja Makarenkó elve: az iskolának az adottkor társadalmi életét jellemzőeknél magasabbrendű minőségeket kell képviselnie, annak a jövőnek a minőségeit, amelyben a ma neveltjei élni fognak, s amelyet a maguk képére formálnak. Vagyis ilyen ér-

telemben az élet kövesse az iskolát. Sajnos, e tételről pedagógiai köztudatunk teljességgel elfelejtkezni látszik, míg a dialektikus kapcsolat másik oldalát - az iskola közelítsen az élethez - még törvénybe is iktatták (az 1961. évi III. tc-ben).

Az eddigiekben meglehetősen nagy kerülővel azt kellett bizonyítanunk, hogy oktatási rendszerünk ma nincs felkészülve arra, hogy hatékonyan felvegye a küzdelmet a körünkbeli elidegenedéssel, az anyagi eszközök preferenciájával, kultuszuk veszélyével. De nem csak ezt, általában magát azt a lehetőséget is bizonygatni kell, hogy a "fogyasztói társadalomra" jellemző dehumanizáló tendenciák veszélye jelentkezhetik társadalmunkban. E veszélyt többnyire nagyvonalú utalással eliminálják. Pedig ha számolunk e veszéllyel, az nem azt jelenti, mintha elméletileg "berendezkednénk" rá. Valójában éppen ennek ellenkezőjét jelenti. Mihály Ottó pontosan fogalmaz e kérdésben: "Ha úgy tesszük, intő példaként és nem jövőnként kell tekintenünk a 'fogyasztói' társadalom problémáit." (31).

E problémákkal alig foglalkozik szakirodalmunk, úgy tűnik, elméleti készületlenség tartja vissza e félig-meddig szociológiai kérdésekben. Rendszerint csak a negatív tendenciák végkifejlődését tagadják a szerzők (valamennyiünk megnyugvására), s ezzel a ma érvényesülő tendenciák elemzése (s az ebből adódó gyakorlati konklúziók levonása) alól felmentve érzik magukat. Mindez valójában ^{fata-} ~~(fata-)~~ lisztikusan optimista történelemszemléletre vall: a jövőnek a jelentől, az emberi praxistól függetlennek való fel-

fogására.

E tekintetben jellemzőnek kell tartanunk Erdey-Grúz Tibor már idézett tanulmányát, amelyben a szerző a jövő dehumanizálódásától tartó szkeptikusok kétségeit arra való hivatkozással minősíti alaptalannak, hogy "a szocialista társadalmat nem azzal a szándékkal építjük, hogy a technika uralkodjék benne (...). A technikától azt várjuk, hogy minél hatékonyabban szolgálja az embert, és segítse a leg-humánusabb társadalmi rendszer, a szocializmus megvalósítását." (32)

A szerző által említett szándékot és várakozást teljes mértékben a magunkénak vallhatjuk - de nem tarthatjuk érvnek őket, a történelmi perspektíva kérdéseiben, az objektív társadalmi törvényszerűségekre való tekintet nélkül.

Úgy tűnik, mintha a szubjektivitás növekednék itt fátumná: akármit tesznek az emberek, úgyis az teljesedik be, amit szándékoztak... Ez, emellett, hogy a történelem nem igazolja - etikailag aligha mobilizáló.

Sokkal inkább az lehet, ha a kétségek alaptalannak ítéltése helyett azt tudatosítjuk, hogy gyakorlatunktól, cselekvéseinktől nagymértékben függ, hogy milyenné alakul a jövő.

Ilyen fajta realisabb szemléletet képvisel Suchodolski A jövő embere c. írásában (az Embereszemények a pedagógiában c. kötetben): A "jólét növekedésének és a bőség civilizációjának kora - írja - az emberek boldog életének kora is lehet, az alkotásé és a megelégedettségé.

A kultúra (...) mind erősebben érdekli majd az embereket, és a személyiség sokoldalú fejlődését biztosítja, de válhat a kultúra - a hagyományos elit eltűnésével együtt - mind felszínesebbé, érdektelenebbé is. Az emberek szakmai munkája mind nagyobb mértékben szabad választású munkává alakulhat, de lehet még idegenebb, unalmasabb, közömbösebb tevékenység is. A műszaki fejlődést felhasználhatjuk az emberek jóléte és kényelme érdekében, lehet azonban az elnyomásuk eszköze is." (33)

Csak ezek a reális alternatívák mozgósíthatnak arra, hogy az eldologiasodás mai tendenciáinak feltárásával, a jobb lehetőségek választásával közelebb jussunk az elidegenedés leküzdéséhez.

Az elidegenedés lényege abban rejlik, hogy a nembeli gazdagságot egyre inkább megvalósító emberi nem egyedek (akik szükségszerűen részleges életet élnek), relative egyre kisebb arányban részesednek a nembeli lényeg vívmányaiból, a teljes nemhez viszonyítva. Ebből következik, hogy az elidegenedés visszaszorítására irányuló tevékenységek a partikularitásba zárt személyiségek világától az egyetemes ember irányába kell mutatnia.

A pedagógia a mindenoldalúan, harmonikusan fejlett szocialista ember eszményét tűzte ki nevelési célként, mint amelynek jegyében az egyoldalúság (a partikularitások) uralmát meg lehet haladni. Ennek a célnak az értelmezésében azonban erőteljesen kísértenek leszűkítő tendenciák. Horváth György így írt ennek veszélyeiről A "sokoldalúság" marxi eszménye c. tanulmányában: "Ha a sokoldalúság

fogalmának ezt a jegyét, az emberi viszonylatok gazdagságát mint az emberi teljesség elsődleges forrását nem értékeljük kellően, akkor nem érthetjük meg Marx felfogását az emberi teljességről. Ha a sokoldalúságot csak a képességek sokoldalúságának tekintjük, akkor csupán felszínes, prakticista érvekkel indokolhatjuk azt is, hogy a képességek sokoldalúságára miért van szükség." (34)

Ha a Horváth György által említett egyoldalúságot ki akarjuk küszöbölni, mindenekelőtt (s ez egész eddigi gondolatmenetünkéből következik) a szükségleteknek kell a képességekéhez hasonlóan központi helyet biztosítanunk szemléletünkben és a pedagógia rendszerében. Hiszen e két jelenségesoport együttesen alkotja a (Marx kifejezésével) emberi lényegi erőket.

A szükségletekben eddig jobbra csak motivációs tényezőt láttunk. A pedagógiai tevékenység inkább kiindult belőlük, mint rájuk irányult. A tevékenységformákat akaruk a gyermeki szükségletekkel összhangba hozni, kevésbé gondolva arra, hogy a szükségleteket felemeljük a kívánatos tevékenységek szintjéig. Teljes értékű motivációs bázist pedig aligha várhatunk a pusztán adottnak tudomásulvett szükségletektől. A szükségletek szocializálása, kiművelése is a pedagógiai tevékenység integráns része kell, hogy legyen. (Ez az igény az újabb szakirodalomból Bábosik István munkáiban merül föl központi gondolatként: a magatartásformálás mindenekelőtt szükségletfejlesztés.)

A kívánatos hangsúlyáthelyezéshez azonban az olyan-nyira óhajtott összhangot e tekintetben alárendelt kívána-

lenné kell lefokoznunk szemléletileg. A szükségletek és a képességek kapcsolatát ugyanis éppen a közöttük lévő dinamikus feszültség (és nem az összhang) teszi termékennyé. Az előző fejezetben idéztük Claparède gondolatát: a pszichikus funkciók fejlődése azzal a távolsággal áll egyenes arányban, amely a szükségletek és az őket realizáló eszközök és tevékenységi módok (képességek) között van.

Félő, hogy valójában kevésbé képességfejlesztő hatású és kényeztető neveléshez vezet, ha az összhang elvét igyekszünk érvényre juttatni mindig. Ott is, ahol (a dialektikus fejlődési törvényszerűségekhez igazodva) feszültségen, ellentmondások harcán át vezet az út a magasabb minőségek felé.

A funkcionális szempontra is tekintő elemzés nem csak a képességek és a szükségletek vonatkozásában mutatja részleges érvényűnek az összhang elvét. Erőteljesen megkérdőjelezi azt is, hogy az embereszménynek nevelési célként való megfogalmazásába belefoglaljuk a harmonikusság kívánalmát. A harmonikusság ugyanis a valóságtól távoltartó illúziót jelenthet csupán mindaddig, amíg a külvilágot, a társadalmi környezetet objektív ellentmondások, disszharmonikák rendszere határozza meg. (E gondolatot meggyőzően fejtette ki a szocialista hazafiságra neveléssel foglalkozó konferencián Laczkó Miklós, s az újabb szakirodalomban Mihály Ottó.)

Az embereszménynek távoli perspektívába illő, a harmonia tekintetében illuziókat tápláló volta miatt írhatta Mihály Ottó, hogy "mivel nem áll rendelkezésünkre

más embereszmény, mint az érett kommunista társadalom embertípusa (...), ezt helyettesítjük be a cél helyére, ez lesz az embereszmény, amely célként funkcionál. Tegyük azonnal hozzá, hogy csak úgy véljük, mintha funkcionálna!"⁽³⁵⁾

A harmonikusságot célszerűnek bizonyul elhagyni a nevelési cél szokásos meghatározásából. Ezzel azonban az integráló tényezőt vonjuk el belőle. $\S$ ami marad, a sok- vagy mindenoldalúság, az pusztán mennyiségi követelmény. Alkalmazni lehet rá a Zrinszky László által az Eszmény és érték (Egy nevelésfilozófiai probléma elágazásai) c. tanulmányban adott jellemzést: "bizonyos 'eszményi vonások' egyszerű összegezeként próbálja megrajzolni a szocialista ember ideálját." ⁽³⁶⁾ A pusztán mennyiségileg meghatározott eszmény nem lehet elméletileg megnyugtató. Nem teszi lehetővé többek között a sokoldalúság polgári utilitarisztikus ideáljától való elhatárolást sem.

Világnézeti szempontok és egész személyiséglélektani felfogásunk azt kívánja meg, hogy keressük az "oldalak" közötti integrációt minőségi értelemben biztosító tényezőket.

Az embereszmény megvalósíthatósága érdekében ki kell szabadítani az embert abból a partikularitásból, amelyet eredendően a munkamegosztás rendszere határoz meg.

A szocialista pedagógiában a kényszerű részlegesség, szűk szakmai korlátozottság felszámolására alakult ki a politechnikai nevelés koncepciója, még a marxizmus klasszikusainak írásaiban. A politechnikai nevelés arra hivatott, hogy lehetővé tegye a tevékenységi formák, fog-

lalkozások szabad változtatását, ha úgy tetszik, változtatását, s ezzel megalapozza az emberi univerzalitást. A koncepció egész humánus tartalma a munkamegosztásnak a gazdasági-társadalmi fejlődés során való visszaszorulására, illetve ennek feltételezésére épít, valamint a termelőerők és termelési viszonyok korabeli állapotára.

Ezzel szemben a huszadik század minden tapasztalata a munkamegosztás további differenciálódására vall. Ezért írhatta Adam Schaff Marxizmus és egyén c. könyvében, hogy a technika és a társadalmi munkamegosztás fejlődésének tükrében Marxnak a szabad munkaváltással kapcsolatos korai gondolatai "utópisztikusnak látszanak. Különösen, minthogy ebben az időszakban a kommunizmust még olyan társadalomnak képzei el, ahol az ember ad libitum változtatja foglalkozását, ahol még az olyan tevékenységi formák is minden ember rendelkezésére állnak, - mint például a festészet, amelyek sajátos tehetséget feltételeznek." (37)

A munkamegosztás továbbfejlődésének tendenciáit még a XIX. század utolsó harmadában észlelhette Marx is. Ezért írta a specializáció eltűnését valló korábbi felfogásáról Márkus György, hogy ezt "Marx a későbbiekben (...) egyértelműen revideálja, s leghatározottabban feltételezi a tudománynak mint a gyakorlati elsajátítástól, azaz a mindennapi-érzéki tudattól minőségileg különböző, teoretikus megismerési szférának és az ennek megfelelő tevékenységformáknak differenciált, sajátos létezését." A kései Marx a szellemi termelés különböző formáinak egymástól és az anyagi termeléstől való elszakadási folyamatá-

nek "továbbfejlődését a kommunista társadalomban is feltételezi." (38) I. Sz. Kon is úgy látja, hogy nagy mértékben csökkenni fog az anyagi és a szellemi termelés közötti távolság, teljes "azonosulásukra azonban nem kerülhet sor." (39) Egyébként Marx már a korai Gazdasági-filozófiai kéziratokban fölveti a nem-elidegenedett állapotban folyó termelésben érvényesülő munkamegosztást, mint fiktíót. S úgy látja, ez esetben a munkamegosztás nem elválasztja, hanem összekapcsolja az embereket: "számodra a közvetítő voltam közötted és az emberi nem között, tehát te magad saját lényed kiegészítésének és önmagad egy szükséges részének tudsz és érzel engem, tehát mind gondolkodásodban, mind szeretetedben igazolva tudom magamat." (40) Marx egy későbbi megfogalmazásából az tűnik ki, hogy a munkamegosztásnak tényleges fennmaradásával is számolt a nem-elidegenedett világban, a minőségi különbséget abban látva, hogy önkéntessé válik. (41)

Le kell számolnunk azsal a kényelmes illúzióval, hogy a modern nagyipari termelés, az automatizálás eleve sokoldalúan képzett (fejlett) embereket követel. Csakis az igazán humanizált társadalmi élet és főként társadalmi tudat kívánja meg az ember közeledését az egyetemességhez - maga az anyagi termelés még nem. Nem túlzás elméletileg lefegyverzőnek nevezni a technikai fejlődéshez, az automatizációhoz fűzött ilyen irányú ábrándokat, valójában fetisizmust. Igaza van Mihály Ottónak abban, hogy a "technikai fejlődés, az automatizálás még a munka vonatkozásában sem oldja meg a problémákat". (42) S hogy nemcsak

a munka, de "a társadalmi praxis komplex szükségletei" sem eredményezik szükségszerűen a mindenoldalú fejlődést, mert a "szükségleteket fel lehet 'széletelni', és 'egyoldalú' személyiségek termelésével is ki lehet elégíteni." (43)

Az eddigiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy az univerzális ember eszményének szolgálatára a politechnikai nevelés koncepciójánál elvileg és gyakorlatilag hatékonyabb, más döntő eszközt kell keresnünk. Márpedig a szakirodalomban az az eljárás alakult ki, hogy a sokoldalúság eszményét tárgyalva közvetlenül csak egy speciális kérdéskörre térnek ki: a modern nagyiparra orientált politechnikai nevelésre. Mintha ez lenne az univerzalitás megvalósításának sarkalatos pontja. Horváth György például, már idézett tanulmányában nyolc fejezetben keresztül, filozófiai alapvetéssel mélyenszántóan elemzi a sokoldalúság marxista eszményét - ám az utolsó fejezetben levont konklúzióival csak is a politechnikai nevelés szerepére utal.

A továbblépéshez segítségünkre lehet a filozófiai antropológia univerzalitás-fogalma, amelyben az ember nem-beli lényegének egyik összetevője fejteődik ki (a tudatosság, a munkavégzés, a társadalmiság és szabadság mellett). Az univerzalitás lényegét a filozófiai antropológia az embernek abban a sajátosságában ragadta meg, hogy képes minden dologra a saját mércéjét, és magára minden másnak a mércéjét alkalmazni. "A mindenséggel mérd magad" József Attila-i parancsában nyert az egyetemesség gondolata költői megfogalmazást.

Az ember a "mindenséggel", teljes világával va-

ló kontaktusának igényétől vezettetve teremtette meg a műalkotásokat. Az esztétikum szférájának generikus lényegéhez tartozik az egyén korlátozottságának leküzdése.

Csernyisevskij nézete - a művészet az emberi szükségletek összességéből keletkezett (44) - megvilágítja, hogy a szükségletek regulálására építő gondolatmenetünk logikusan vezet el ahhoz a tételhez, hogy az emberi univerzalitás legfőbb záloga az esztétikai szemlélet kialakítása. (Péltreértések és az esztétizálás vádjának elkerülése végett már most meg kell jegyeznünk, hogy nem a civilizáció egyéb területeit kirekesztő értelemben fogjuk föl az esztétikum világát. Olyan szemléleti alapnak a lehetőségét látjuk benne, amely a technikai-természettudományos kultúrvívmányok emberi arculatát is meg tudja alapozni.)

A marxizmus filozófiai antropológiáját (s ebben az univerzalitás elméletét) elsősorban Marx korai írásai nyomán lehetett kidolgozni, miután a Gazdasági-filozófiai kéziratokat az 1920-as években először kiadták.

Nem véletlen, hogy Ágoston György, amikor Schiller az emberi egyoldalúságról és teljességről c. tanulmányában az esztétikai nevelési koncepció klasszikus művét (Levelek az ember esztétikai neveléséről) vizsgálta, így fogalmazhatott: "Az elidegenült munka e schilleri jellemzésekor lehetetlen nem gondolnunk Marx fiatalkori műveire." (45) Az antropológiai kérdőfeltevés és az esztétikai tételezés lényegi konvergenciája magyarázza e párhuzamot.

A filozófiai antropológia végső célzata az emberi nembeli lényé emelése, valódi társadalmiságának megterem-

tése, illetve ezek elméleti megalapozása. Mindez egyértelmű az elidegenedés, a partikularitások felszámolásával. Az esztétikum funkcionális lényegében éppen erre irányuló rendeltetés rejlik (Schiller problémafelvetése is ennek jegyében fogant): az embert a nem ügyeinek-részesévé tenni. A nevelés célját (amely antropológiai felfogásunkban kell, hogy gyökerezzen) az esztétikai szemlélet szolgálhatja minőségi értelemben a legátfogóbban. Az esztétikum eredetére vonatkozó filozófiai, pszichológiai és esztétikai kutatások eredményeivel összhangban van, amit Ancsel Éva mond Művészet, katarzis, nevelés c. könyvében: "Az esztétikai képességekben és szükségletekben az ember minden már kiművelt képessége szintetizálódik." (46)

Az emberi egyetemesség perspektivikus igénye B. Suchodolski írásában így kap hangot: "Bár az ember századok óta hozzászokott, hogy a társadalom életében való részvétel együttjár bizonyos csoportokkal való szembenállással, a jövőben képesnek kell lennie arra, hogy az 'emberiség' sorsában vegyen részt." (47)

Ezt a jövőbeni képességet azonban már a ma emberében meg kell alapoznunk szemléletileg: az universalitás irányába mutató szükségletek, igények kialakításával.

Egész gondolatmenetünkben megerősít, amit már idézett cikkében Zsolnai József fejt ki: "Az 'itt és most' jellegű pedagógiai céltételezéshez (...) mind a tudomány, mind a gyakorlat számára jelentős segítséget adhat az a közismert Lukács-koncepció, amely a mindennapiság és nembeliség összefüggésében ragadja meg az ember létezésének és tevé-

kenységének lényegét." (48)

Zsolnai a társadalmi lét és tudat átfogó filozófiai kategóriáiban gondolkodva épít Lukácsra. Ha Lukács esztétikájának, Az esztétikum sajátosságának rendszerében követjük tovább a lukácsi gondolatmenetet, konkrétabb összefüggések nyomán elvi jelentőségű pedagógiai konklúziókhöz segíthet eljutni.

Lukács a valóság tökéletesített-specializált visszatükröződése két fő formájának, a tudománynak és a művészetnek összevetéséből indul ki, hogy sajátosságaikat meg tudja ragadni. Visszgálódásai a tudomány alapvető jellegzettségének, genorikus lényegének a dezantropomorfizáló tendenciát mutatták, azt a törekvést, hogy a természeti és társadalmi környezet minden jelenségét lehető objektivitásában, az ember (nem pusztán egyedi, hanem társadalmi) szubjektumától független valóságában tárjon föl. Ehhez képest a művészet lényegi különbségét a z alkotja, hogy benne minden jelenség csakis a történelmi szubjektum szempontjából szerepelhet, az ember számára való jelentősége felől tekintve. A művészet tehát következetesen antropomorfizál. E döntő sajátosságokra utalnak a következő lukácsi kifejezések: a tudomány az emberiség tudata, a művészet pedig az emberi nem öntudata.

Az esztétikum sajátossága alábbi helyén Lukács György tömörítve fogalmazza meg művészet és emberi egyetemesség viszonyát. Érdeemes kissé hosszabban idézni: "Az általánosítás - szöges ellentétben a tudomány dezantropomorfizálásával - abban áll, hogy a művészileg megformált anyag megsza-

badul a pusztán partikuláris egyéniségtől és ezzel együtt evilági és a túlvilági szükséglet gyakorlati-tényszerű ki-elégítésétől, noha közben nem veszi el egyéni és közvetlen átéltségét. Eppen arra törekszik ez az általánosítás, hogy e sajátosságot erősítse és elmélyítse. Ugyanis - miközben a tárgyban és felvételében megőrzi az individualitást - a nembelit hangsúlyozza és így módon megszünteti a puszta partikularitást. Ezáltal egyszersmind a tárgy sokkal világosabban vonatkozik a társadalomra és a természettel folytatott anyagcseréjére - a tartalom fogalmi megragadása nélkül -, mint ez a mindennapi életben lehetséges. Ez egyúttal az öntudat meghatározását is magasabb szintre emeli: miközben az esztétikum szférájában található ember - az alkotó csakúgy, mint a befogadó - a nembelire reflektál, éspedig mind a tárgyra, mind az alanyra vonatkozóan, az öntudat kiemelkedik a puszta mindennapiság szűk és partikuláris köréből, és általánosságra jut (kiemelések tőlem, D. L.), amely persze teljesen eltér a dezantropomorfizáló tudományos általánosságtól. Ez az egész ember érzéki-érzékeltes általánosítása, amely tudatosan az antropomorfizáló olven alapul.

Ennek az általánosításnak az ellentmondásos voltából (...) szükségszerűen az következik, hogy a szükségletek, a kívánságok, a vágyak stb. betöltésének el kell veszítenie tényyszerű-gyakorlati jellegét." (49)

A műbefogadás az egész személyiséget hozza az egyetemességhez közelítő mozgásba. Mert a művészetben megjelentetett "társadalmilag általános tárgyat semmiképpen sem

tükrözheti megfelelően egy olyan szubjektivitás, amely megmarad a puszta partikularitásnál; az esztétikai szubjektumnak az emberiség szintjéig történő általánosítás, a nembeliség mozzanatait kell kifejlesztenie magában". (50)

A művészet által elérhető egyetemesség nem jelent illuzórikus, történetietlen "ugrást" a jövő társadalmi minőségeibe. Nem metafizikus tagadása, hanem megszüntetve megőrzése az adott lét- és tudatviszonyoknak: "minden eddigi fejtogetésünk - írja Lukács - azt mutatta az esztétikum jellegzetességének, hogy képződménye tartalma és formája szempontjából döntő fontosságú a mindenkor egész ember éppígy-léte, merőben egyedi partikularitásától (az összes szükséges közbülső meghatározáson keresztül) egészen addig, hogy részt vesz az emberiségre jellemző világ konstituálásában." (Kiemelés tőlem, B. L.) (51)

A Zsolnai József által is fölvetett lehetőséget - a konkrét pedagógiai céltételezésben a mindennapiság és nembeliség relációjára épített lukácsi koncepcióból induljunk ki - ki lehet egészíteni azzal, hogy a nembeli gazdagodás, nembeli tudat felé mindenekelőtt az esztétikai szféra orientálja a személyiséget. Lukács György fogalmi distinkciója megkülönbözteti "a mindennapi élet egész emberét" az "ember egészétől"; s ez utóbbi "a művészettel kapcsolatos alkotói és befogadói magatartásban lelhető fel." (52)

A Lukács György nevével fémjelzett koncepció egyébként nem elszigetelt elmélet, puszta egyéni elgondolás. Az esztétika történetéből más, lényegük szerint a lukácsi teóriát megalapozó előzményeket lehetne említeni. Csak példa-

ként emeljük ki Csernysevszkij nézetét a művészet tartalmáról. A művészet köre "felölel mindent, ami a valóságban (a természetben és életben) az embert érdekli - nem mint tudóst, hanem egyszerűen mint embert; az általánosan érdekes az életben: ez a művészet tartalma." (53) Csernysevszkij is azt a nézetet erősíti meg, hogy a művészet a munkamegosztás, ~~(tás)~~ a specializáció teremtette megosztottságon történő tudatos túllépés, általában az ember, tehát a nemzeti tudat felé.

Schiller esztétikai elmélete (benne a Levelek az ember esztétikai neveléséről) lényegként is a munkamegosztás előidézte korlátozottság leküzdésére irányuló törekvést emelhetette ki Lukács György az Adalékok az esztétika történetéhez Schiller-fejezetében: "Schiller kérdésfeltevése kanti korszakának esztétikai írásaiban (...) oly módon hangzik, hogy az ember már a kultúra fejlődésével magával a munkamegosztással szétszakadozik, s ennek a szakadozottságnak tipikus megjelenésformája, alapvető formája ész és érzékiség, gondolkodás és érzelem kettőssége. Az esztétikának pedig az a történelmi feladata, hogy ezt a szétszakítottságot megszüntesse, gondolkodás és értelem egységét újra helyreállítsa." (54) A specializációtól az emberi integritás felé való haladás szándékának helyességén mit sem változtat, hogy Schiller a munkamegosztás hatását, idealista módon leszűkítve, csak a szellemi szférában vizsgálta.

Schiller az esztétikai tevékenységet a játék analógiájára fogta fel. A művészettel rokon lélektani alapú játékról írja: "az ember csak akkor játszik, amikor a szó tel-

jes értelmében ember, és csak akkor egészen ember, amikor játszik." (55)

Schiller az eszmény megvalósításának feltételei között fölfigyelt a szükségletek, illetve az érdekek szerepére is: "csodálkozhatunk-e - írja -, ha az emberek elhanyagolják a lélek többi képességét, hogy arra az egyetlenre fordítsanak minden gondot, amely tiszteletet és jutalmat hoz?" (56) Az adott szükségletek útjában állnak az eszmény megvalósításának - ezért hirdeti kanti szellemben a szükségletek megvetését. Tudniillik nem tartja egyszerűságnak szükségyszerűnek azokat. "De hogyan védekezik a művész korának romlottsága ellen, amely minden oldalról körülveszi őt? Úgy, hogy megveti ítéletét. Tekintsen fölfelé méltóságra és a törvényre, ne lefelé a boldogságra és a szükségletre. (...) igyekezzék a lehetségesnek a szükség-szerűvel való szövetségéből létrehozni az eszményt." (57)

Schiller, az angol felvilágosodás szellemében, a művészet rendeltetését abban a sajátosságában látja, hogy képes az erényt készséggé tenni. Eddig a pontig messzemenően egyet lehet vele érteni - még ha a maga korában utópista, idealista társadalom-megváltoztató illúziókat fűzött is a művészet nevelőerejéhez. Schiller esztétikai nevelési koncepciójának bírálói joggal emelik ki, hogy (Lukács György szavaival) "Azzal a szándékkal indult el, ^halmas eszközt találjon, mely alkalmas az esztétikában alkotó polgári társadalomnak forradalmi veszély nélküli, belülről történő megalapozására." (58)

Ezzel a szokásos kritikával azonban a schilleri el-

elméletet pusztán tudománytörténeti érdekességgé fokozzuk le. Pedig el kell azon gondolkodnunk, hogy döntő történelmi változások, a társadalom többször, immár szocialista forradalmi átalakulása ment végbe a felvilágosodás óta. A forradalom megvalósulása után pedig aligha érvényesülhet egy elmélet olyan tendenciája, hogy elejét vegye a forradalomnak.

Abból a szemszögből kell végre néznünk az esztétikai nevelés koncepcióját, hogy a konkrét történeti változóktól függetlenített lényegi mondanivalója mivel járulhat hozzá a mi kerünk nevelési dilemmáinak megoldásához. Az esztétikai nevelés schilleri koncepciójának végső gondolata pedig az, hogy az emberi teljesség ^(ügyének) legfőbb letéteményese a művészet, a valóság esztétikai elsajátítása, a személyiség nevelése és önnevelése a műalkotásokban egzisztáló, egyetemesen emberi ügyek benső feldolgozása, katartikus hatásuknak reális emberformáló ereje által.

A részlegesség, a partikularitás meghaladása, a fölemelkedés elősegítése a nemzeti tudat szintjére - ^a művészetek igazi humánus rendeltetése. Az "esztétikai tételezés (és ezt életrehívó társadalmi szükséglet) motorjában már a felszínre kerül filozófiailag talán leglényegesebb vonása: az, hogy mind a szubjektivitást, mind az objektivitást egyidejűleg a hétköznapi szintje fölé emeli" - írja Lukács György. (59)

Az esztétikumot létrehívó társadalmi szükséglet, amelyet Lukács is említ, arra utal, hogy az esztétikum eredendően az elidegenedés ellenpólusán helyezkedik el.

"Vagyis minden művészi tevékenység mögött az a kérdés rejlik - szögezi le axiomatikusan Lukács -, hogy ez a világ mennyire az ember világa valóban". (60)

Az utóbbi évek hazai szakirodalmában született egy rendszeres funkcionális művészetelméleti könyv is: Tamás Attila A költői műalkotás fő sajátosságai c. munkája. Genetikus vizsgálat bizonyító apparátusával az irodalmi alkotások hat alapvető funkcióját sorolja föl, az egymásra épülés logikai rendjében. Központi jelentőségűnek bizonyul Tamás Attila szisztémája szerint két, a lukácsi koncepcióval összhangban lévő funkció. Ezek: "kilépés a partikuláris egyediségből a mű világában" és "belekapcsolódás a külvilág egészébe." (61) A szerző egy másik könyvének már címével is arra utal, hogy a műalkotás lényegének látja az emberi egyetemesség szolgálatát (Irodalom és emberi teljesség). Hogy napjaink művészetelméletében egyre inkább meghonosodik ez az egyetemesség-koncepció, annak illusztrálására csak egy további példa álljon itt, Hankiss Elemér Fejlődik-e az irodalom? c. tanulmányának alábbi mondata: "Hiszen végső fokon minden irodalmi mű az emberi teljességre törekvés nagy kísérlete, nagy kalandja." (62)

A műalkotásnak a partikularitástól az egyetemességhez vezető szerepét a pedagógiai elmélet számára Ancsel Éva fogalmazta meg leghatározottabban, már idézett könyvében. Ancsel Éva az esztétikum - és a forradalmi átalakító praxis egytlényegűségét fejti ki: "Az egyének megtisztulása a forradalmak folyamatában - hasonlóan a műalkotások hatására létrejövő élményhez - azt jelenti, hogy a partikularitástól

tisztulnak meg, generikus lényegük szabadul fel, jut érvényre, s válik közvetlenül átélhetővé." (63)

Ancsel Éva könyve alkalmas arra, hogy beépítse a pedagógiai köztudatba azt a meggyőződést, hogy a művészet mindenekelőtt az egyetemesség közvetlen szolgálata (s nem pusztán valóságábrázolás, vagy szűken értelmezett erkölcsi nevelés, netán egyszerűen "szórakoztatás").

Egy ponton meg kell kockáztatnunk, hogy Ancsel Éva felfogásán is túllépjünk, és hangsúlyozzuk: az univerzalizálás szolgálata az iskolában mindenekelőtt az esztétikai nevelésen áll vagy bukik. Az egyeditől a nembeli tudat szintjére történő emelkedés nélkül nincs biztosítva az ember különböző "oldalainak" minőségi integrációja.

A nemmel való azonosulás a legnagyobb közösséggel kapcsol össze. Talán nem véletlen, hogy a kollektivitás átfogó igéynét Makarencó esztétikai kategóriával kapcsolatosan fogalmazta meg alábbi soraiban: "Mennél nagyobb a közösség, amelynek távlatai az ember számára egyéni távlatok, annál szebb az ember s annál magasabban áll." (64)

Az esztétikai nevelés koncepciójának új megvilágításba helyezéséhez bizonyára nyomós érveléssel szolgálhat egy gondolat, amelyet (többek között Garai László kutatásaira építve) L. N. Szolovics fejt ki A szép kategóriája és a társadalmi eszmény c. könyvében: "Igaz, maga a szabadság az erkölcsi és a politikai tudatnak is objektuma lehet. A szabadság, mint erkölcsi vagy politikai érték számára azonban először is nem lényeges a maga tárgyi megtestesülése; másodszor, itt a szabadságnak csak valamely aspektusá-

ról van szó, csak a szabadságnak az erkölcsi vagy politikai területen való megnyilvánulásáról, az esztétikai érték tartalmában viszont a szabadság a maga univerzális jelentőségében vesz részt." (65) (Kiemelés tőlem, B. L.)

Az a társadalom, amely a "szükségyszerűség birodalmából" a "szabadság birodalmába" vezető haladást tűzte maga elé célként, nem szabad, hogy társadalmi tudatában, pedagógiai elméletében és gyakorlatában alárendelt helyzetűnek hagyja meg az esztétikum szféráját, a humán műveltséget.

Suchodolski, szűknek érezve az esztétikai nevelésnek nevelési területként való felfogását (érzésfejlesztésre korlátozva), azt az irányzatot támogatja, amely szerint az esztétikai nevelés "a nevelésnek bizonyos olyan fajtája, amely átfogja (kiemelés tőlem, B. L.) az ember formálásának folyamatát." (66)

Az egyetemesség és az esztétikai szféra viszonyát érintő elvi kérdéseket azzal a fontos adalékkal zárhatjuk le, hogy Marx antropológiai alapszövegeiben is található utalás lényegi kapcsolódásukra. A Gazdasági-filozófiai kéziratok beszél "az ember nembeli jellegéről", s vele kapcsolatban tér ki az univerzalitás alapvető meghatározására. S amivel Marx eközben illusztrálja az univerzalitást, az nem más, mint az embernek az esztétikai mérce alkalmazására való képessége: "az ember egyetemesen termel; az állat csak közvetlen fizikai szükséglet uralma alatt termel, míg az ember még a fizikai szükséglettől szabadon is termel, és az attól való szabadságban termel csak igazán

(...) Az állat csak ama species mértéke és szükséglete szerint alakít, amelyhez tartozik, míg az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni; az ember ezért a szépség törvényei szerint is alakít." (67)

A következőkben - az esztétikai szféra társadalmi rendeltetéséből kiindulva - az esztétikai nevelés korszerűsítéséhez szükséges funkcionális megalapozás lehetőségét szeretnénk felvetni. Assal a szándékkal, hogy a gondolkodásfejlesztés és az érzelmi, erkölcsi nevelés idetartozó speciális kérdéseit szemléletileg egységbe foglaljuk. A funkcionális nevelés Claparède-i értelemben vett gondolata azért vált meghaladottá, mert benne a szükségletek egyoldalú biológiai felfogásban szerepeltek. Ha a szükséglet-képet a társadalmi aspektussal teljessé téve tartjuk szemünk előtt, a funkcionális nevelés gondolata ma is gyümölcsöző lehet, érdemes tehát felszínen tartani.

Az előző, pszichológiai fejezetben idéztük Vigotszkij nézetét az esztétikai reakció "legközpontibb" mozzanatáról, a "domináns affektív ellentmondásról" - s megfogalmaztuk azt a hipotézist, hogy ennek az immanens ellentmondásnak alapja - személyiséglélektani oldalról - a "tulajdonképpeni pszichikus szükségletek" feltárt alapvető polaritása lehet. A művészetek a folytonos választási helyzetben lévő személyiséget megerősítik azzal, hogy regulálják pszichikus szükségleteinek szféráját. A művészetek szocializáló hivatásukat is ezáltal töltik be. S így módon még abban az esetben is gazdagítják a személyiséget, amikor egy-egy mű-

alkotás konkrét mondanivalójával nem tudja azonosítani magát a befogadó. Ebből az összefüggésből egyértelműen következik, hogy a műalkotások erkölcsi fejlesztő hatása nincsen hozzákötve a didaktikusan érvényesíthető, tendenciózus morális szándékhoz, tételes mondanivalóhoz.

Vigotszkij a korabeli kutatások eredményeit abban foglalta össze, hogy "a műalkotás valamennyi elemének harmoniáját hirdető korábbi tanítás helyébe éppen ellentétes elvet állítanak, nevezetesen bizonyos elemek harcának és antinomiájának elvét".⁽⁶⁸⁾ (Egyébként Schiller lényegében hasonlóan, dialektikusan fogta föl a szépséget, feloldó és feszítő hatás egyidejű kiváltását várva tőle.⁽⁶⁹⁾)

Ha az ellentmondás immanens, legmeghatározóbb mozzanata az esztétikai reakciónak - akkor nem túlzás azt mondani, hogy a művészeti jellegű tantárgyak eleve a legjobb lehetőséget kínálják a korszerű értelemben vett dialektikus gondolkodás kiművelésére. Azáltal, hogy fel tudják oldani az ellentmondásoktól való idegenkedést, természetes módon hozzá tudják szoktatni az intellektust az ellentmondások tudomásulvételéhez, s feldolgozásukhoz állandó "tréninget" biztosítani. (Az ilyenfajta fölkinált lehetőséggel élni is - természetesen külön feladatokat jelent, amelyekre még visszatérünk.)

Iljenkov találóan írja Bálványképek és eszmények c. könyve Az iskola gondolkodni tanítson! c. fejezetében, hogy "az ellentmondás iránt tanúsított magatartás az ész kultúráltságának, fejlettségének igen fontos ismérve. Sőt, tulajdonképpen egyáltalán meglétének a fokmérője." ⁽⁷⁰⁾

Erdey-Grúz Tibor már idézett cikkében nagy teret szentel annak a kérdésnek, hogy a gondolkodást ellentmondásokra építve fejlesztő oktatás szükségletként jelentkezik a tudományos-technikai forradalom korában. "Ebben látjuk az alkotóképes, önálló gondolkodás lényegét - írja -: az életben minduntalan ellentmondásokkal, ellentétekkel találkozunk, amelyeket reálisan - és nem üres szavakkal - fel kell oldanunk. Minden önálló véleményalkotás, állásfoglalás, következtetés illetve döntés az ellentétek felismerésén és azoknak a valósággal összhangban történő feloldásán, a lehetőségek közötti választáson alapszik. Ebben a materialista dialektika egyik alapelve mutatkozik meg." (71)

A gondolkodásfejlesztés korszerűsítésének valóban sarkalatos kérdését ^{2/}raírdta meg Erdey-Grúz Tibor. Hasonló kívánalmak egyre inkább kezdenek hangot kapni a hazai és nemzetközi szakirodalomban. J. S. Bruner például az ideális tananyagba mindenekelőtt hipotéziseket és dilemmákat ajánl (72), mert "a tanulás és a problémamegoldás alternatívák felkutatásán múlik"; a kíváncsiság motiváló tényezője válaszként lép fel az optimális bizonytalanságra, a kétértelműségre. (73)

B. Sz. Lejtysz a középiskolások értelmi képességeinek legfontosabb jellemzői közt említi, hogy igénylik a polémia-
t. (74)

Az "alkotóképes, önálló gondolkodás" kialakítását jellegzetes pedagógiai feladatnak kell látnunk, és nem szabad elfogadnunk azt a fel-felbukkanó illúziót, hogy a tudományos-technikai forradalom korának műszaki fejlettsége mintegy automatikusan "kiváltja" azt. A műszaki gondolko-

dás korunkban is megfér egy jellegzetes szemléleti beszűküléssel. Maróti Lajos, aki Kettős kötésben címmel írott könyvében foglalkozott a "két kultúra" (humán és műszaki-természettudományos) éles elkülönülésével, a technikai gondolkodás legszembevetőbb jegyeként írta le a "belső automatizmust". "A technika embere - írja Maróti - a gyakorlat embere: a megoldandó (s mivel praktikus kérdésről van szó, hát sürgősen megoldandó) problémában nem a történelmi típus egyik megvalósulását látja, mint a szellem embere, s nem is a megoldandó rejtvényt, mint a természettudós. Feladata: visszavezetni a problémát már ismert és megoldott feladatokra, s alkalmazni a jól bevált és a gyakorlatból ezerszer szentesített megoldási módszereket." (75)

A műszaki értelem tökéletesedéséhez is nagyban hozzá tud járulni az esztétikai közegben való intellektuális tevékenység, mert ez többek között a problémamegoldó gondolkodás állandó funkcionálását biztosítja.

"A dráma és a regény - írja Bruner -, a Helió műszo epikai segítségével feldolgozott történelem az emberi választás paradoxonjára, a lehetőségekre vonatkozó döntésekre épül. A választás okait és következményeit vizsgáló tanulmányok ezek, a szó legigazibb értelmében. Lebálcosuló voltuk és életközelségük adhat leginkább személyes jelleget a kultúra dilemmáinak, törekvéseinek, konfliktusainak és fenyegetéseinek." (76)

Nagy József A készség és a jártasság szabatos meghatározásáról c. tanulmányában a problémamegoldás sajátosságát abban jelölte meg, hogy (szemben az algoritmizálható

tevékenységekhez kötött műveletvégzéssel és feladatmegoldással) nem algoritmizálható tevékenység során jön mozgásba. (77) Ha ehhez hozzátesszük, hogy a tantárgyak közül a humánnak nevezettek (elsősorban az irodalom) anyaga algoritmizálható a legkevésbé, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a problémamegoldó gondolkodás fejlődése, minden ellenkező híreszteléssel szemben, a társadalomtudományi tárgyakban megy végbe leginkább.

A gondolkodás fejlesztésének szűkebb területén túl, a tudatos magatartás formálásának is az ellentmondások logikájára kell épülnie. Bruner fentebb idézett gondolata a humán műveltség pótolhatatlanⁿ szerepére világít rá. Arra a szerepre, amelyet betölthet az "értékrend, etika, világnézet, igényesség" megalapozásában. Ezeket ugyanis - mint Marx György kifejti az Iskolák a tudományos-technikai forradalomban c. írása alábbi soraiban - "minden fiatalnak önmagával és környezetével folytatott vitákban kell kiérlelnie. Így fogja magáénak érezni, megvédeni, továbbfejleszteni azokat a szüntelenül alakuló társadalmi lét harcát, csalódásait és kísértéseit közepette. Az iskola adhat támpontokat, indítékokat, a kiérlelést katalizálhatja, de a katarzistól nem szabad senkit megkímélnünk." (78)

Az, hogy a magatartás kialakulási útjának konfliktusokon, dilemmák leküzdésén át kell vezetnie, személyiséglélektani oldalról bizonyára a pszichikus szükségletek előző fejezetben feltárt polaritása miatt szükségszerű. (Vagy inkább fordítva kell látnunk ezt a viszonyt: az é-

lethelyzetek objektív ellentmondásossága alapozza meg a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek poláris párokba rendeződését, s ezen keresztül a szükségleteket kifejező érzelmek pólusosságát.) A művészetek, a maguk alapvető affektív ellentmondásosságával (Vigotszkij) a személyiség szükségleti struktúrájának regulálására, szocializálására, a magatartás tökéletesítésére hivatottak.

A műalkotások katartikus hatásának domináns érvényesítését az iskolai személyiségformálásban fejlődéslelektani megfontolások is indokolják. N. Sz. Lejtyess a középiskolás korúak legmeghatározóbb néhány életkori sajátossága között nyomatékkal említi a tudatos önirányítás, öntökéletesítés hajlamát és képességét. (79) Az önirányítási törekvés a magatartási alternatívák közötti autonóm választásban kell hogy realizálódjék; a műalkotások és a konkrét élethelyzet közegeiben egyaránt.

A kultúrjavak közül az esztétikai értékek hatnak a legnagyobb mobilizáló erővel a fejlődő személyiségre, mert - mint Lejtyess írja - "A művészet varázsához való különös vonzódás az életkor sajátosságainak összességéből ered." (Kiemelés tőlem, B. L.) (80)

A műalkotások immanens polemikus jellegéből fakad, hogy intellektuális feldolgozásuk a befogadótól szinte megköveteli a kreativitás, a nem alkalmazó, hanem produktív jellegű gondolkodásbeli eredetiség egyre magasabb szintjét. Biszen (ahogy Ancsel Eva írja) "a tartalom értelmezésében (...) kell bizonyos mozgásteret biztosítani, mert az abszolút egyértelműség nem jellemzője a művészi alkotások tar-

talmának." (81) Az esztétikának és a művészetpszichológiának régi fölismerése, hogy a műalkotás hatása csak a befogadó szubjektumának hozzájárulásával teljes, a befogadás is aktív, alkotó jellegű aktus. Az új minőségek rekonstrukcióját eredményező személyes intellektuális viszonyulás a kreativitást hozza szükségszerűen mozgásba. A művészeti jellegű tárgyak ilyen értelmű mobilizáló hatásával más tárgyak nem vehetik fel a versenyt, mert ismeretanyaguk elsajátítása nem feltételezi, noha természetesen lehetővé teszi a kreatív viszonyulást.

Az esztétikai szférát több vonatkozásba is meghatározó globalitással lehetett jellemezni. Szó volt már arról, hogy a humán szükségletek egészét felöleli, minden emberi képességet szintetizál, a középiskolás korúak esetében az életkori sajátosságok összességére építhet. S legáltalában: az emberi univerzalitás legfőbb letéteményese. Mindebből következik, hogy az esztétikai tárgyak természetével alapvetően ellenkezik a szakági korlátozottság. Ennek valamennyi tárgy esetében való leküzdése érdekében egyre határozottabban vetődik fel a tantárgyi integráció igénye, az oktatás korszerűsítésének kísérletei közben.

A tantárgyi integrációval kapcsolatos próbálkozásokról érkező híradások általában arról tanúskodnak, hogy a különböző rokontudományok közötti kapcsolatokat a párhuzamosság elvére építve kívánják megteremtteni.

Ezzel szemben - az esztétikai reakció központi mozzanataiból, az affektív ellentmondásból kiinduló egész gondolatmenetünk következményeként - annak logikus voltát sze-

retnénk kiemelni, hogy az esztétikai jellegű tárgyak integrációjában az ellentétek, kontrasztok képeznék az integráló tényezőt. Így tudnánk messzemenően érvényre juttatni az esztétikai szféra immanens polaritását, s tudnánk kiaknázni a mélyen dialektikus természetében rejlő gondolkodás- és személyiségfejlesztési lehetőségeket. Hogy más természetű tárgyak integrációjában is követhető lehet ez az elv, az sem kizárt. Mint ahogy - alárendelt mozzanatként - szinte elkerülhetetlenül meg is valósul minden összehasonlítási műveletben. Ám domináns szemponttá való emelése olyanféle szemléleti fordulatot igényel, mint amelyet az utóbbi évek nyelvtudományi kutatásában érelt meg az a felismerés, hogy a különbségek többet mondanak, mint az azonosságok, hasonlóságok. E felismerés nyomán alakult ki a komparatiztikus nyelvészettől eltérő kontrasztív nyelvészet irányzata.

A korábban előrebocsájtott indokok mellett még egy néhány szemponttal alá lehet támasztani a fenti javaslatot.

Fiziológiai szinten is igazolódó összefüggés az, hogy a különbségek észlelése általában könnyebb, mint az azonosságoké. Az intellektuális felfedező tevékenységet erre építve elősegíthetjük, motiváltabbá tehetjük.

Ha a tananyag struktúrálásában következetesen alkalmazzuk a kontrasztivitás elvét, akkor várhatóan jelentős nyereséget eredményez az, hogy a műelemzések természetes motivációhoz jutnak (amit eddig szinte teljesen nélkülöztek). Az eddig kialakult gyakorlatot pontosan jellemzi Keveléselméletében Ágoston György: "az irodalomórákon nem a művek vannak előtérben, gyakran elnyomja őket az öncélú e-

(S minthogy nem a mű dominál, lehetővé válik az elemzés)

elemzés. során a mű tartalmi elemeinek elszakadás egymástól." (82) A következetesen (az egyes tárgyak csomópontjai között kapcsolatot teremtő, és tantárgyon belül is végigvitt) kontrasztív tananyagstruktúrálás azt biztosíthatja, hogy az egymás mellé helyezett ellentétes tartalmakat hordozó elemek az ellentét feloldását célzó intellektuális tevékenységet közvetlenül kiválthatják. Így módon a műelemzést nem kell ráerőltetni a tanulókra. Amennyiben lehet teret engedni neki az oktatásban, amennyiben az objektív ellentmondás teremtette döntési helyzet feloldásához szükséges, a ennek szükségességéről a tanulókat meggyőztük. Állásfoglalásra, választásra készítő pólusok, ellentétes lehetőségek fölvetése, megjelölése a tanulók előtt - ennél jobban aligha motiválhatja más az elemző tevékenységet.

Könnyen lehet, hogy ilyen kiindulás, és az analízisnek a feltámasztott igénytől való függővé tétele után végül is kevesebb klasszikus értelemben vett műelemzésre kerül sor, mint amennyit várnánk. De az integrációt megvalósító oktatás körülményei között eleve kevesebb elemzésre lesz szükség, mert az integráció kedvez a transzfer érvényesülésének. Mindez az oktatás ökonomikusságát mozdíthatja előre, hasonlóan ahhoz az újabb didaktikai felismeréshez, hogy a több homogén feladaton, eseten való gyakorlásnál célravezetőbb a kevesebb, ám egymástól távol eső, lényeges kontrasztot mutató példából történő általánosítás.

Indokolt, hogy az iskolai műelemzésről vallott felfogásunk eltolódjék az egy mű boncolásától a két+ vagy

több jelenség (mű) kontraszív analízise felé. (Az analízis nyomán természetesen szintézist is kell teremteni, ha a hagyományos transzferáló elemzés veszélyét el akarjuk kerülni.)

Ez a kérdés az esztétikum lényegével kapcsolatos. Már idéztük Lukács György megfogalmazásában azt, hogy az esztétikai szférában a szükségletkielégítés elveszíti tényszerű-gyakorlati jellegét. Az esztétikai szemléletnek legjellemzőbb vonása a praktikus érdektől való relatíve legteljesebb függetlenedése. Ez nem azonosítható az "esztétizálással", amely a széplelkeknek a valóság megszépítő átlényegítését célzó illúzióit takarja. A nyomornaturalizmus közel sem eszményítő alkotásainak is immanens velejárója a tényszerű-gyakorlati szférától való distancia.

Az emberi világnak a dologi világ uralma alóli felszabadításáért (a praktikus érdektől való feltétlen vezettség felszámolásának) programját követte Calbraith, amikor az élet esztétikai dimenzióját ajánlotta a gazdaságnak fölébe emelni.

Hasonlóan átfogó jelentéssel (az emberi világ primátusának követelése) használjuk az esztétikai szemlélet kifejezését, amikor a pedagógiai felfogás és gyakorlat számára alkalmas rész-elveként fogalmazzuk meg.

A művészet szocializáló küldetését is nem utolsósorban a tényszerű-gyakorlati szférától való distanciája által tudja betölteni. Ezért is idézhette egyetértően Vigotszkij Ovszjannyiko-Kulikovszkij gondolatát a költészet erkölcsi hatóerejéről: a természetes ösztönzések "kü-

sömbösítődnék a lírában a lírai emóció által, s (...) a nemi ösztön megszabotlázása tekintetében az emberiség nem kevesebbet (talán éppen többet) köszönhet a lírának, mint az etikának". (84)

A nem esztétikai jellegű tantárgyak anyagának kialakításakor is szükséges, hogy a az elidegenedett nembe-
li lényeg "visszavétele" érdekében - generáló, a kiindu-
lást megalapozó rész-elvként jelen legyen az esztétikai
szemlélet. Azzal a rendeltetéssel, hogy a dologi világ
praktikus szempontjai mögött ne engedje elsikkadni a te-
remtő emberi szubjektum ön-szemléletét. A praktikum szem-
pontját hangsúlyozva az absztrakt gondolkodásra hajlamos
tanulókat a "tanár viaszatarthatja (...) azzal, hogy a
számítást igyekszik 'életszerűen' megfogalmazni, a nyelv-
ből viccet faragni" - írja A magányos tömegben Riessman. (85)
Más tárgyak esetében is állandóan fennáll a veszély, hogy
tudatos technicista szemlélet nélkül is egyszerűen a fi-
gyelman kívül rekednek az emberi szféra legfontosabb szem-
pontjai. Jellegzetes példával szolgál erre a nyelvtanítás
szisztémája. Anélkül, hogy egy nemzet kultúrájába, iro-
dalmába kapnának bevezetést a tanulók, gyakorlatilag affé-
le kereskedelmi, turisztikai célzattal tanulják az idegen
nyelveket.

A kontrasztív elvnek, mint tananyagstruktúrázó té-
nyezőnek bevezetésével (elsősorban a művészeti tárgyak in-
tegrált oktatásában) ahhoz juthatunk közelebb, hogy a funk-
cionális felfogást érvényesítsük. Ehhez azonban további
elvek tekintetében is szemléletváltásra van szükség.

Az integrált tárgyakban történő oktatás, különösen a kontrasztív elv szerint struktúrált tananyaggal, szükségyszerűen vezet a kiscsoportban történő anyagfeldolgozáshoz. A tanulók szerepének elkerülhetetlen heterogenizálódása a vitákban polemizáló csoportok kialakulását vonja maga után. Buzás László A csoportmunkáról szóló könyvében azt írja, hogy "a súlypont ebben az oktatási formában nem az információk mennyiségére, hanem inkább azok funkcionális értékére esik." (86)

A tananyagnak funkcionális elveken történő felépítéséhez elsőször is arra kell rámutatnunk, hogy kialakult gyakorlatunkban mi mond ellent a funkcionalitás érvényesülésének.

Az ellentmondó tényezők között legdöntőbb szerepe annak a hibás feltételezésnek van, hogy az iskolai tananyagot szinte teljes mértékben a "felnőtt" tudomány fölépítésének analógiájára kell megszerkeszteni. D. B. Elkonyin és V. V. Davidov Életkor és ismeretszerzés c. könyvükben az elemi matematika hagyományos tantervi felfogását vizsgálva, több lényeges ponton rámutatnak a "felnőtt" tudomány struktúrájából történő kiindulás káros következményeire, amelyek nagy mértékben megnehezítik az iskolai ismeretelsajátítást. (87) Logikai-pszichológiai elemzés nyomán a kibontakozás útját abban jelölik meg, hogy az ontogenetikus ismeretszerzési folyamat struktúráját közelíteni kell a filogenetikus megismerési folyamat föltárható struktúrájához.

Es utóbbi, a filogenetikus aspektus biztosítja az igazi genetikus, azaz történeti megközelítést. Ez átfogóbb,

mint a szűkebb tudománytörténeti szempont. A tudománytörténeti rendszer ugyanis jórészt mesterséges képződmény, míg az ismeretek szerveződésének filogenetikus útja közvetlenül azt tükrözi, hogy milyen funkcióval, milyen emberi szükségletek realizálására jöttek létre a kultúra egyes területei. (Az esztétikai nevelés konkrétabb összefüggéseiben ez azt jelenti, hogy például az irodalom tananyagát nem kizárólag az irodalomtörténet fejlődési szakaszai szerint kell struktúrálni, hanem inkább azt a logikai rendet szem előtt tartva, amely a művészi alkotások egymásra épülő funkcióiból adódik.)

Bruner minden tantárgy esetében az általa legjelentősebbnek ítélt öt nagy humanizáló erőt ajánlja struktív tényezőnek. (Assz^zeresszámkészítés, a nyelv, a társadalmi szerveződés, az ember meghosszabbodott gyermekkorának irányítása és az emberben élő ellenállhatatlan vágy arra, hogy megmagyarázza a világot.) (88) Bizonyára ebből kiindulva ajánlja, hogy hagyjunk fel azzal a gyakorlattal, hogy a "történelem kirakatának dekorációit" tanítjuk. "Es annak szükségességével függ össze, hogy inkább kutassuk azt, ami lehetséges, semmint azt, amit már elértünk." (89) Könyve egésze arról tanúskodik, hogy Bruner sem vetette el a historikus szempontot, de érvényesítését a funkcionalitásnak (ha e kifejezést nem használta is) rendelte alá. Azzal a megfogalmazásával, hogy az iskolában is a lehetségesre orientáljuk a ^(gyerekeket) ~~gyerekeket~~, egyet kell értenünk.

Calicza János Pedagógiai kísérletek Magyarországon
c. könyvében ismerteti az integrált "művészetismeret" tan-

tárgy" megvalósítására irányuló próbálkozást, Oldáné Csalog Judit munkáját a szentlőrinci kísérleti iskolában. A tantárgy kialakításának fő szempontjait az alábbiakban jelöli meg:

1. Az embernek a valósághoz fűződő esztétikai viszonya,
2. az esztétikai értékek,
3. a legfontosabb művészeti ágak,
4. az emberi nem öntudatát reprezentáló műalkotások.

A művészetismeret tartalmának közvetítésében szükségképpen váltakozik a történeti és a szinkron (az egyidejű) kifejtés." (90)

A történeti és a szinkron tárgyalás helyes összhangjára való utalás mellett kitűnik az is, hogy a vezérelvek inkább a funkcionális megközelítés irányába mutatnak, és nem a tudománytörténeti felé.

Néhány korábban ismertetett gondolatunk a műalkotások emberformáló hatásának talán indokolatlanul optimista megítéléséről tanúskodik. Nem is lehet e kérdésben tárgyilagos az álláspontunk, ha nem tudatosítjuk magunkban, amit Orosz Sándor így fejezett ki: "az irodalom csak akkor válik személyiségformáló erővé, amikor állandó része lett életünknek." (91)

A funkcionális elvet követő tananyagstruktúrálással és oktatással éppen ezen a téren lehet előrelépni: már az iskolában közvetlenebbül az élet részévé tenni az esztétikai kultúrát, mint eddig történt - s reális személyiségformáló lehetőségeit kiaknázni.

Hogy a funkcionális megalapozással valóban értékesebbé tesszük az esztétikai nevelés gyakorlatát, ahhoz az kell, hogy a művészetek funkciói mögött egyaránt meg-
lássuk az individuális és a kultúranropológiai szinten
leírható szükségleteket.

Az előzőekben már érintettük Tamás Attila funkci-
onális irodalomelméletét. Annak érzékeltetésére, hogy a
műalkotások milyenféle generikus funkcióit kell elemezni,
s kamatoztatni didaktikai értelemben is, ismertetjük a
Tamás Attila által elkülönített funkciókat:

- összehangolás, összhang-teremtés;
- önfelfokozás;
- kilépés a partikuláris egyediségből - a mű vi-
lágában;
- bekapcsolódás a külvilág egészébe;
- önkifejezés;
- mimezis.

E hat tényező további, speciálisan pedagógiai
szempontú boncolására nem kerülhet sor e munka keretében.
Talán nincs minden haszon nélkül az sem, ha az eddigiek-
ben a funkcionális elvek bevezetésének szükségességére si-
került rávilágítani. Magának a pedagógiának a rendszeré-
ben lehetséges létrehozni egy szintézist, amelyben az esz-
tétika, a művészet- és szociálpszichológia, az etnológia
s talán még más társadalomtudományok eredményei összeg-
ződnek majd.

Paradox módon, éppen konkrétabb javaslatunkat, a
kontrasztív elvű tananyagstruktúrálást, illetve tantár-

gyi integrációt csak részben lehet sajátos pedagógiai problematikának ítélni - már ami a megvalósítást illeti. Az integráció ugyanis eleve az érintett eltérő szakágak szakembereinek koordinált munkáját feltételezi. Történe-
szek, irodalmárok, esztéták, zene- és művészettörténészek közös erőfeszítésével lehet csak valóban dialektikus kapcsolatrendszert felvázolni az esztétikum szféráján belül. Olyat, amely a nyilvánvaló párhuzamosságoknál mélyebb összefüggésekbe enged bepillantani.

A funkcionális megalapozás kidolgozásakor a tulajdonképpeni pszichikus szükségletek szempontjainak kiemelt szerephez kell jutniuk. E dolgozatban felvázolt rendszerük hozzásegíthet ahhoz, hogy a művészeti alkotások köréből kiválasszuk azokat, amelyek - az esztétikai kiválóság mellett - etikai értelemben is leginkább kamatoztathatók. Az emberi magatartásformák konkrét alternatíváinak megjelenítésével, a poláris pszichikus szükségletek mozgásba hozatalával lényegesen meggyőzőbbek lehetnek a műalkotások, mint magában az etika, egyoldalú normativitásával.

Ha a művészetek lélektani hatásáról, valós funkcionálásukról szóló szaktudományos tanításokat le tudjuk fordítani a pedagógia nyelvére, s majd ennek nyomán új oktatási gyakorlatot sikerül kialakítani - attól a következő fordulatot várhatjuk: biztosítva lesz, hogy nem csupán a művészetekről, hanem belőlük is tanulnak az iskolában.

J E G Y Z E T E K

AZ ELIDEGENEDÉS ELMÉLETE ÉS A SZÜKSÉGLETEK FILOZÓFIAI
KÉRDÉSEI

1. Kon, I. Sz.: Az Én a társadalomban. Kossuth, 1969
- 173. o.
2. Schiller, F.: Levelek az ember esztétikai neveléséről
(In: Esztétikai Olvasókönyv, Kossuth, 1970) 101. o.
3. Id. Ágh Attila: A materialista történetfelfogás szü-
lése. A Gazdasági-filozófiai kéziratok történet-
felfogása. Kossuth, 1974 - 110. o.
4. Marx, K.: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.
Kossuth, 1962. - 70. o.
5. Uo., 70. o.
6. Uo., 143. o.
7. Uo., 49. o.
8. Lukács József: Istenek útjai (A kereszténység előzménye-
inek tipológiájához) Kossuth, 1974^c - 24-25. o.
9. Marx-Engels Művei, Budapest, 1960. III. k. - 38. o.
10. Kon, i.m. 10. o.
11. Marx, i.m. 136. o.
12. Ágh, i.m. 79. o.
13. Zoltai Dénes: Elidegenedés és művészet (In: Esztétikai
Olvasókönyv, Kossuth, 1970.) - 574. o.
14. Schiller, i.m. 101. o.
15. Marx-Engels Művei, Budapest, 1960. III. k. - 433. o.
16. Ágh, i.m. 85. o.
17. Heller Ágnes: Hipotézisek egy marxista értékelmélethez
Magyar Filozófiai Szemle, 1970 - 770. o.
18. Id.: Sándor Pál: A két frankfurti iskola. Kossuth, 1972
- 59. o.
19. Schaff, A.: Marxizmus és egyén. Kossuth, 1968.-57-59,
64-65, 184. o.
20. Tordai Zádor: Az elidegenedés mítosza és valósága
Kossuth, 1970. - 20. o.

21. Schaff, i.m. 172. o.
22. Márkus György: Marxizmus és "antropológia" (Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában) Akadémiai, 1966 - 12. o.
23. Marx, i.m. 45. o.
24. Sztolovics, L. N.: A szép kategóriája és a társadalmi eszmény. Gondolat, 1974 - 229. o.
25. Jaroszewski, T. M.: Személyiség és közösség (A személyiség kérdései a mai filozófiai antropológiában) Kossuth, 1974 - 95. o.
26. Ágh, i.m. 30. o.
27. Uo., 30-31. o.
28. Uo., 32. o.
29. Uo., 45. o.
30. Uo., 42. o.
31. Childe, V. G.: Az európai társadalom őstörténete Gondolat, 1962 - 95-96. o.
32. Uo., 97. o.
33. Marx, K.: A tőkés termelés előtti tulajdonformák Szikra, 1953 - 17. o.
34. Ld. Ágh, i.m. 189. o.
35. Lukács György: Az esztétikum sajátossága I-II. Akadémiai, 1965 - 1.510. o.
36. Zoltai, i.m. 576. o.
37. Uo., 577. o.
38. Uo., 565. o.
39. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, 144. o.
40. Uo., 145. o.
41. Uo., 137. o.
42. Uo., 45. o.
43. Herman István: A mai kultúra problémái. Kapitalista kultúra - szocialista kultúra. Kossuth, 1974. - 23. o.

44. Marx, i.m. 82. ill. 96. o.
45. Uo., 79. o.
46. Uo., 139. o.
47. Galbraith, J. K.: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi K., 1970 - 68. o.
48. Uo., 21. o.
49. Uo., 414. o.
50. Id. J. Vazey, F. Machlup írását Az oktatás gazdaságossága c. kötetben (Tankönyvkiadó, 1971. A pedagógia időszervi kérdései külföldön)
51. Iljenkov, E.: Hálványképek és eszmények. Kossuth, 1972 - 227. o.
52. Uo., 34. o.
53. Uo., 218. o.
54. Riesman, J.: A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi K., 1973² - 191. o.
55. Kon, i.m. 216-217. o.
56. Galbraith, i.m. 347-348. o.
57. Id. J. Borgosz: Herbert Marcuse és a harmadik erő filozófiája. Kossuth, 1974 - 150. o.
58. Kon, i.m. 248. o.
59. Galbraith, i.m. 355-356. o.
60. Riesman, i.m. 187. o.
61. Uo., 111. o.
62. Galbraith, i.m. 31. o.
63. Uo., 412. o.
64. Herman, i.m. 21. o.
65. Marx, i.m. 72. o.
66. Galbraith, i.m. 377. o.
67. Uo., 350. o.
68. Uo., 96. o.

69. Sándor P., i.m. 70. o.
70. Galbraith, i.m. 95. o.
71. Uo., 290. o.
72. Id. Borgosz, i.m. 151-152. o.
73. Riesman, i.m. 119. o.
74. Id. Sztolovics, i.m. 249. o.
75. Id. Herman, i.m. 17. o.
76. Riesman, i.m. 263. o.
77. Kon, i.m. 282. o.
78. Galbraith, i.m. 357. o.
79. Uo., 363. o.
80. Riesman, i.m. 142. o.
81. Kon, i.m. 274. o.
82. Ism. Elet és Irodalom, 1973. szept. 15. 6. o.
83. Márkus, i.m. 19. o.
84. Uo.
85. Marx, i.m. 79. o.
86. Schaff, i.m. 160. o.
87. Ágh, i.m. 62. o.
88. Id. Kaposi Márton: A szükséglet, az érdek és az érték összefüggésének néhány problémája. In: Tanulmányok... 1975. Kiadja az MSzMP Békés megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága - 121-122. o.
89. Id. Borgosz, i.m. 196. o.
90. Kaposi, i.m. 122. o.
91. Uo., 119. ill. 121. o.
92. Uo., 118. o.
93. Kon, i.m. 234-235. o.
94. Garai László: Az ember "szubsztanciális" és "funkcionális" szükségleteiről. Pszichológiai Tanulmá-

nyok, K. Akadémiai K., 1967. - 135. o.

95. Kaposi, i.m. 123. o.
96. Uo., 118. o.
97. Uo., 122. o.
98. Marx, K.: A tőke III. k. Budapest, 1967. - 786. o.
99. Galbraith, i.m. 365. o.
100. Marcuse, Herbert: Az utópia vége. Világosság, 1970. 8-9. sz. 513-514. o.
101. Galbraith, i.m. 35. o.
102. Id. Népszabadság, 1975. május 28. 4-5. o.
103. Kaposi, i.m. 126. o.
104. Sztolovics, i.m. 11. o.

A SZÜKSÉGLETEK PROBLÉMAJA A PSZICHOLÓGIÁBAN

1. Claparède, E.: A funkcionális nevelés. Tankönyvkiadó, 1974. (Pedagógiai Források) 49. o.
2. Garai László: A szabadság-szükséglet néhány elvi kérdése. Pszichológiai Tanulmányok IV. Akadémiai K., 1962. 9.o.
3. Uo., 11. o.
4. Gegesi Kiss Pál: A klinikai pszichológia alapjairól. Akadémiai K., 1966. - 156. o.
5. Id. Márkus György: Marxizmus és "antropológia". Akadémiai, 1966 - 48. o.
6. Veczkó József: A tanuló iskolához való viszonyát alakító hatások vizsgálata (a tanulmányi tevékenység motívumai alapján). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Pedagogica et Psychologica 12. - 39.36. o.
7. Claparède, i.m. 56. o.
8. Uo., 57. o.
9. Herman István: A mai kultúra problémái. Kapitalista kultúra - szocialista kultúra. Kossuth, 1974.- 31-32.o.

10. Claparède, i.m. 54. o.
11. Pszichológiai alapfogalmak kis enciklopédiája. Szerk. Bartha Lajos és Szilágyi Lilla. Tankönyvkiadó, 1966. - 12. o.
12. Juhász Pál-Pethő Bertalan: Orvosi pszichológia (In: Alkalmazott pszichológia. Szerk. Lénárd Ferenc. Gondolat, 1973. 3. kiad.) 283. o.
13. Rubinstein, Sz. L.: Az általános pszichológia alapjai Akadémiai K., 1974⁵ I-II. - 968. o.
14. Pertorini Rezső- Horváth Szabolcs: Személyiségzavarok Medicina, 1972 (A gyakorló orvos könyvtára) IV. fejj.
15. Gegesi Kiss Pál: A klinikai pszichológia alapjairól - 159-170. o.
16. Gegesi Kiss Pál: Gyermekklinikai pszichopatológia Akadémiai K., 1971. - 69. o.
17. Gegesi Kiss Pál: A klinikai pszichológia alapjairól - 159. o.
18. Garai L., i.m.
19. Garai L.: Az ember magasabbrendű érzelmi viszonyairól Pszichológiai Tanulmányok V. Akadémiai K., 1963. 11-32. o.
20. Garai: A szabadság-szükséglet néhány elvi kérdése, 18.o.
21. Id. Juhász Ferenc előszavában (Claparède, i.m.) - 143.o.
22. Garai, i.m. 19. o.
23. Uo.
24. Uo., 13. o.
25. Kardos Lajos: Általános pszichológia. Tankönyvkiadó, 1964. - 229-239. o.
26. Uo., 230. o.
27. Ism. Chmaj, L.: Utak és tévutak a huszadik század pedagógiájában. Gondolat, 1969. - 129-131. o.
28. Fromm, E.: A neurózis egyéni és szociális forrásai (In: A pszichoanalízis és modern irányzatai. Szerk. Buda Béla, Gondolat, 1971. -413. o.)
29. Ism.: Chmaj, i.m. 131-133. o.

30. Barkóczy Ilona-Putnoky Jenő: Tanulás és motiváció.
Tankönyvkiadó, 1967. - 190. o.
31. Claparède, i.m. 54-55. o.
32. Ranschburg Jenő: Az emóció ontogenezisének vázlata
(In: Az MPTT III. - jubileumi - naggyűlése.
Akadémiai K., 1970.) 126-127. o.
33. Barkóczy-Putnoky, i.m. 191. o.
34. Rubinstein, i.m. 209. o.
35. Uo., 117. o.
36. Uo., 116. o.
37. Uo.
38. Uo., 119. o.
39. Uo., 115. o.
40. Claparède, i.m. 26. és 30. o.
41. Uo., 20-21. o.
42. Uo., 53. o.
43. Uo., 38-47. o.
44. Gegesi Kiss: Gyermekklinikai pszichopatológia, 64.o.
45. Ism. Szilágyi Vilmos: A párválasztás pszichológiája
Világosság, 1974. 4. sz. - 251. o.
46. Bruner, J. S.: Új utak az oktatás elméletéhez.
Gondolat, 1974. - 181. o.
47. Ism. Bruner, i.m. 172. o.
48. Vigotszkij, L. Sz.: Művészetpszichológia. Kossuth,
1968. - 349. o.

A SZÜKSÉGLETEK ELMÉLETÉNEK PEDAGÓGIAI KONKLÚZIÓI

1. Tőkei Ferenc: Lenin és a kulturális forradalom.
Világosság, 1970. 8-9. sz. - 474. o.
2. Lenin, V. I.: Az ifjúsági szövetségek feladatai.
Lenin Művei 31. k. Szikra, 1951.
3. Calbraith, J. K.: Az új ipari állam. Közgazdasági
és Jogi K., 1970. - 35. o.

4. Herman István: A mai kultúra problémái. Kapitalista kultúra - szocialista kultúra. Kossuth, 1974. - 315-316. o.
5. Erdey-Grúz Tibor: A pedagógus szerepe a tudományos-technikai forradalom korában. Ped. Szle, 1974. 6. sz. 490. o.
6. Esztétikai nevelés és köznevelés. Ped. Szle, 1966. 2. sz. 97-101. o.
7. Kodály Zoltán: Tantervi vitája (1961-62). Gépiratos másolat a kecskeméti Kodály-archivumban. 3. o.
8. Bruner, J. S.: Új utak az oktatás elméletéhez. Gondolat, 1974. - 231. o.
9. Skinner, B. F.: Az oktatás technológiája. Gondolat, 1973. - 152. o.
10. Ld. Lejtyesz, N. Sz.: Az értelmi képességek és az életkor. Tankönyvkiadó, 1975. - 60. o.
11. Külföldi Pedagógiai Dokumentáció. OPK, 1973.
12. Scsukina, G. I.: A megismerési érdeklődés problémája a pedagógiában. (Ism. Kozéki Béla, Magyar Pszichológiai Szemle, 1974. 3. sz. 365. o.)
13. Suchodolski, B.: A jövőnek nevelünk. Tankönyvkiadó, 1969. - 210. o.
14. Uo., 29. o.
15. Gross Sándor: A fogalmazástechnika mérésmethodikai problémái és országos színvonala. Tankönyvkiadó, 1972. - 8. o.
16. Szerka József: A nevelési tapasztalat. Akadémiai K., 1971. - 132. o.
17. Uo., 131. o.
18. Ld. pl. Kon, I. Sz.: Az én a társadalomban. Kossuth, 1969. - 280-281. o.
19. Herman, i.m. 8. o.
20. G. Ancsel Eva-Szönyi Tibor: Szégyenlős materializmus? Világnézet-tudatosság! Köznevelés, 1968. 5. sz. - 165. o.
21. Nagy József: Iskolaelőkészítés és beiskolázás. Akadémiai K., 1974. - 73. o.

22. Lawton, D.: Társadalmi osztály, nyelv és oktatás. Gondolat, 1974. - 78-79. ill. 77. o.
23. Gross Sándor, i.m.
24. Lukács György: Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai. Magyar Filozófiai Szemle, 1969. 5. sz. - 742. o.
25. Mihály Ottó: Nevelésfilozófia és pedagógiai célelmélet. Akadémiai K., 1974. - 41-42. ill. 34. o.
26. Zsolnai József: Pedagógia és mindennapi élet. Valóság, 1975. 7. sz. - 35. o.
27. Márkus György: Marxizmus és "antropológia". (Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában) Akadémiai K., 1966. - 33. o.
28. Mihály O., i.m. 228. o.
29. Uo., 217. o.
30. Uo.
31. Uo., 227. o.
32. Erdey-Grúz, i.m. 492. o.
33. Suchodolski, B.: A jövő embere. (In: Embéreszmények a pedagógiában. Szerk. Illés Lajosné. Tankönyvkiadó, 1974.) 30. o.
34. Horváth György: A "sokoldalúság" marxi eszménye. Ped. Szle, 1966. 2. 107. o.
35. Mihály O., i.m. 227. o.
36. Erinszky László: Eszmény és érték (Egy nevelésfilozófiai probléma elágazásai). Tanulmányok a neveléstudományok köréből, 1971. - 114. o.
37. Schaff, A.: Marxizmus és egyén. Kossuth, 1968. - 240.o.
38. Márkus Gy., i.m. 46. ill. 45. o.
39. Kon, I. Sz.: Az én a társadalomban. Kossuth, 1969. -250. o.
40. Marx, K.: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth, 1962. - 147. o.
41. Marx-Engels Művei. Budapest, 1960. 3. k.-34. o.
42. Mihály O., i.m. 231-232. o.

43. Uo., 167. o.
44. Uo., 56. o.
45. Agoston György: Schiller az emberi egyoldalúságról és teljességről. Ped. Szle, 1966. 1. sz. - 22. o.
46. Ancsel Éva: Művészet, katarzis, nevelés. Tankönyvkiadó, 1970. - 51.o.
47. Suchodolski, B., i.m. 53. o.
48. Zsolnai, i.m. 49. o.
49. Lukács György: Az esztétikum sajátossága I-II. Akadémiai K., 1965. - I. 222. o.
50. Uo., I. 227. o.
51. Uo., I. 609. o.
52. Uo.
53. Csernyisevskij: A művészet esztétikai viszonya a valósághoz. Magyar Helikon, 1974. - 165. o.
54. Lukács György: Adalékok az esztétika történetéhez I-II. Magvető, 1972. - I. 208. o.
55. Schiller, F.: Levelek az ember esztétikai neveléséről (In: Esztétikai Olvasókönyv. Kossuth, 1970.) 113.o.
56. Uo., 103. o.
57. Uo., 111. o.
58. Lukács György, i.m. 1. 214.
59. Lukács György: Az esztétikum sajátossága, I. 512. o.
60. Uo., I. 220. o.
61. Tamás Attila: A költői műalkotás fő sajátosságai. Akadémiai K., 1972.
62. Hankiss Elemér: Fejlődik-e az irodalom? Litteratúra, 1974. 1. sz. - 32. o.
63. Ancsel Éva, i.m. 10. o.
64. Makarenkó Művei, V. k. 70. o.
65. Sztolovics, L. N.: A szép kategóriája és a társadalmi eszmény. Gondolat, 1974. - 278. o.

66. Suchodolski, B.: A jövőnek nevelünk, 182. o.
67. Marx, i.m. 50. o.
68. Vigotszkij, L. Sz.: Művészetpszichológia. Kossuth, 1968. - 353. o.
69. Schiller, i.m. 114. o.
70. Iljenkov, E.: Bálványképek és eszmények. Kossuth, 1972. - 134. o.
71. Erdey-Grúz, i.m. 486. o.
72. Bruner, i.m. 227. o.
73. Uo., 70. és 71. o.
74. Lejtyesz, i.m. 87. o.
75. Maróti Lajos: Kettős kötésben. Szépirodalmi K., 1965. - 22-23. o.
76. Bruner, i.m. 231. o.
77. Nagy József: A készség és jártasság szabatos meghatározásáról. Köznevelés, 1968. 11. sz. - 424. o.
78. Marx György: Iskolák a tudományos-technikai forradalomban. (In: Az állami oktatás helyzetet és fejlesztésének feladatai. Tankönyvkiadó, 1973.) 91.o.
79. Lejtyesz, i.m. 182, 215. és 225. o.
80. Uo., 92.
81. Ancsel É. i.m. 68. o.
82. Ágoston György: Neveléstudomány. Tankönyvkiadó, 1970. - 153. o.
83. Ancsel, i.m. 68. o.
84. Vigotszkij, i.m. 392. o.
85. Riessen, D.: A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi K., 1973². - 118. o.
86. Buzás László: A csoportmunka. Tankönyvkiadó, 1974. - 198. o.
87. Elkonyin, D. B. - Davidov, V. V.: Életkor és ismeretszerzés. Tankönyvkiadó, 1972. - 57-248. o.
88. Bruner, i.m. 113. o.

89. Uo., 60. o.

90. Galicza János: Pedagógiai kísérletek Magyarországon.
Tankönyvkiadó, 1979. - 182. o.

91. Gross Sándor, i.m. 114. o.

T A R T A L O M

Az elidegenedés elmélete és a szükségletek filozófiai kérdései - 1. o.

A szükségletek pszichológiai problémáiról - 61. o.

A szükségletek elméletének pedagógiai konklúziói - 111. o.

Jegyzetek - 164. o.